

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Katedra pedagogiky

Josef Tůma
Josef Tuma

Autor: Lucie Burdová

Studijní obor: Pedagogika

Forma studia: Kombinované studium

Vedoucí diplomové práce: Doc. PhDr. Růžena Váňová,
CSc.

Praha 2008

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně pod vedením Doc. PhDr. Růženy Váňové, CSc. V práci jsem použila informační zdroje uvedené v seznamu.

V Praze 28. 7. 2008

.....
Podpis

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucí diplomové práce Doc. PhDr. Růženě Váňové, CSc. za cenné připomínky k textu. Dále bych ráda poděkovala Archivu Pedagogického muzea Jana Amose Komenského v Praze za zpřístupnění pozůstalosti po Josefu Tůmovi, Okresnímu archivu v Kolíně za vyhledání školních kronik a Státnímu oblastnímu archivu v Praze.

OBSAH

ÚVOD.....	6
1. ŽIVOT, STUDIA A PŮSOBIŠTĚ JOSEFA TŮMY	7
1.1. DĚTSTVÍ A STUDIA	7
1.2. PŮSOBIŠTĚ	9
1.2.1. <i>Velim, Radim a Kolín</i>	9
1.2.2. <i>Lošany</i>	9
1.2.3. <i>Červený Hrádek</i>	11
1.2.4. <i>Radovesnice</i>	13
1.2.5. <i>Štítary</i>	13
1.2.6. <i>Praha</i>	18
1.2.7. <i>Osobnost Josefa Tůmy</i>	19
1.3. SPOLUPRÁCE JOSEFA TŮMY S PEDAGOGICKÝMI SPOLKY A REDAKCEMI ČASOPISŮ	20
1.3.1. <i>Učitelská jednota Komenský</i>	21
1.3.2. <i>Sdružení Dědictví Komenského</i>	22
1.3.3. <i>Školský věstník</i>	25
1.3.4. <i>Škola našeho venkova</i>	26
1.3.5. <i>Česká škola</i>	26
1.3.6. <i>Pedagogické rozhledy</i>	26
1.3.7. <i>Politická činnost Josefa Tůmy</i>	27
2. DÍLO JOSEFA TŮMY	28
2.1. KNIHA VYUČOVÁNÍ PRVOUCE NA ŠKOLÁCH VENKOVSKÝCH	28
2.1.1. <i>Přístup J. Tůmy k obsahu a organizaci výuky prvouky</i>	32
2.1.2. <i>Rozdíl ve vyučování prvouky ve městech a na venkově</i>	39
2.1.3. <i>Umělecká výchova ve vyučování prvouky</i>	40
- <i>Národní říkadla a pohádky</i>	40
- <i>Pohádky</i>	40
- <i>Písně</i>	41
- <i>Zábavky kresebné</i>	41
- <i>Zábavky nalepované a dokreslované</i>	42
- <i>Výroba hraček</i>	43
- <i>Modelování</i>	43
2.2. DIDAKTIK NÁRODNÍ ŠKOLY	44
2.2.1. <i>Josef Tůma a osnovy pro obecné školy</i>	44
2.2.2. <i>Vývoj věcných nauk až ke vzniku prvouky</i>	58
2.2.3. <i>Modelování</i>	66
2.2.4. <i>Kreslení na škole obecné</i>	68
2.2.5. <i>Umělecké obrazy ve výuce prvouky</i>	69
2.2.6. <i>Mateřský jazyk</i>	71
2.2.7. <i>Dětská řeč</i>	75
2.2.8. <i>Čítanky</i>	77
2.2.9. <i>Psychologie čtení</i>	80
2.2.10. <i>Vlastivěda</i>	81
2.2.11. <i>Občanská nauka a výchova po roce 1918</i>	82
3. VÝZNAMNÉ OSOBNOSTI V ŽIVOTĚ JOSEFA TŮMY A JEJICH VLIV NA JEHO DÍLO	84
3.1. GUSTAV ADOLF LINDNER	84
3.2. PROFESOŘI KUTNOHORSKÉHO UČITELSKÉHO ÚSTAVU	87
3.3. JAN MRAŽÍK	88
3.4. ANTONÍN JANŮ	89
3.5. JOSEF ÚLEHLA	90
3.6. TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK.....	91
3.7. JOSEF SMRTKA.....	91
3.8. JOSEF ČERNÝ	92

3.9. FRANTIŠEK KREJČÍ.....	93
3.10. JAROSLAV PETR.....	93
3.11. JOSEF KOŽÍŠEK.....	94
ZÁVĚR	95
RESUMÉ	96
SUMMARY	96
PRAMENY A LITERATURA.....	97
1. KNIŽNÍ A ČASOPISECKÁ LITERATURA.....	97
2. ARCHIV PEDAGOGICKÉHO MUZEA J. A. KOMENSKÉHO V PRAZE	99
3. OKRESNÍ ARCHIV V KOLÍNĚ.....	100
4. STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV V PRAZE.....	101

Úvod

Téma diplomové práce bylo zvoleno z důvodu zájmu o dějiny pedagogiky v období přelomu 19. a 20. století. Z tohoto období zůstávala v archivu Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze doposud nezpracovaná pozůstalost po Josefu Tůmovi. Autorka se ujala úkolu zpracovat pozůstalost a po hlubším prozkoumání pramenů si zvolila pedagogickou osobnost Josefa Tůmu jako téma diplomové práce.

Diplomová práce pojednává o životě, působení a díle venkovského učitele Josefa Tůmy (1865 – 1933). Jde o práci historickou, která komplexně zpracovává dostupné prameny týkající se Josefa Tůmy. Jejím cílem je přiblížit snahy Josefa Tůmy a jemu blízkých učitelů o reformu obecné školy na přelomu 19. a 20. století. Zároveň je v diplomové práci nastíněn vývoj národní školy po vzniku samostatné Československé republiky.

Z dobových pramenů byly použity tištěné monografické publikace, tištěné sborníky, tištěné seriálové publikace, rukopisy Josefa Tůmy a korespondence uložená v archivu Pedagogického muzea Jana Amose Komenského v Praze. Dále byla použita literatura zabývající se dějinami pedagogiky a předmětem prvouka.

Práce je členěna na 3 kapitoly, které shrnují dostupné informace o Josefu Tůmovi.

První kapitola pojednává o životě, studiích a působištích Josefa Tůmy. Kapitola je rozdělena na tři části, které jsou zaměřeny na jednotlivé etapy života Josefa Tůmy. První část pojednává o dětství a studiích, druhá část se věnuje působení Josefa Tůmy v jednotlivých vesnicích a městech a třetí část je zaměřena na spolupráci J. Tůmy s pedagogickými spolky a redakcemi časopisů.

Druhá kapitola shrnuje dílo Josefa Tůmy. Kapitola je rozdělena na dvě části. První část je zaměřena na nejvýznamnější dílo J. Tůmy - prvouku. Druhá část se věnuje dílu, které J. Tůma vytvářel jako didaktik národní školy.

Třetí kapitola diplomové práce představuje významné osobnosti, které měly vliv na dílo Josefa Tůmy.

1. Život, studia a působíště Josefa Tůmy

1.1. Děťství a studia

Josef Tůma se narodil 10. února 1865 v Kutné Hoře.¹ Jeho rodiče se později přestěhovali do Přelouče, kde vlastnili hostinec U zlatého jelena. Zde se již jako malý hoch seznámil se svými celoživotními přáteli Aloisem Drábkem a Františkem Flosem. Toto přátelství Lojzy, Franty a Jaroslava, jak byl Josef Tůma ve své rodině nazýván, vydrželo více než 60 let.² Jako žák nastupoval Josef Tůma do školy již po vydání tzv. Hasnerova zákona v roce 1869 a po zákazu tělesných trestů v roce 1870. V Kutné Hoře a v Pardubicích navštěvoval v letech 1871 – 1875 obecnou školu. Pokračoval na reálné škole I. a II. třídou v Pardubicích, a to v letech 1875 – 1876, na ni navazoval II. a III. třídou na měšťanské škole v Přelouči v letech 1877 – 1878. Zde v Přelouči také začal poprvé přispívat do časopisu svými články. Vydával s přáteli časopis Zoru, do kterého psal pod pseudonymem Jíra.³ V roce 1879 absolvoval III. třídu na německé obecné škole v Krönau (Křenov⁴) a pokračoval III. třídou na reálce opět v Kutné Hoře v letech 1879 – 1880. Od roku 1881 navštěvoval c. k. ústav ku vzdělání učitelů v Kutné Hoře⁵, kde v této době působil i pedagog Dr. Gustav Adolf Lindner, který je podepsán jako ředitel školy na vysvědčení Josefa Tůmy z II. ročníku ze dne 11. 2. 1882. Josef Tůma v tomto roce podle uvedeného vysvědčení absolvoval tyto povinné předměty: nauka náboženská, pedagogika, a to všeobecná nauka o výchování, zvláštní metodika a cvičení praktická, jazyk český, zeměpis, dějepis a nauka o

¹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma III/2. Vysvědčení z II. ročníku, 1882.

² Kolektiv učitelů: *Kolínsko a Kouřimsko, díl 1., Poměry přírodní*. Kolín: nákladem učitelstva školního okresu kolínského, 1933, s. 6.

³ Kolektiv učitelů: *Kolínsko a Kouřimsko, díl 1., Poměry přírodní*. Kolín: nákladem učitelstva školního okresu kolínského, 1933, s. 7.

⁴ Mleziva, Š.; Kuča, K. *Historický lexikon městysů a měst*. Praha: Baset, 2006, s. 373.

⁵ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 - Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.

ústavě státní, počtářství a kreslení měřické, přírodopis, přírodozpyt, hospodářství, psaní, kreslení od ruky, hraní na housle, zpěv a tělocvik. Dále byl hodnocen z nepovinných předmětů jazyk německý a hraní na varhany. Kromě uvedených předmětů se hodnotilo mravné chování, pilnost a vnější úprava písemných úkolů.⁶ G. A. Lindner bezesporu ovlivnil budoucí činnost Josefa Tůmy i jeho reformní snahy.

Od školního roku 1882/1883 začal Tůma provádět náslechy v rámci svého studia na c. k. ústavu ku vzdělání učitelů v Kutné Hoře, které soustředil do poznámkového sešitu nazvaného „Včelka“. Před koncem studia připojil i přípravu k vyučovacímu pokusu a do sešitu zaznamenal několik poznámek i po ukončení studia, pravděpodobně jako přípravu ke zkoušce způsobilosti. První náslech provedl v roce 1882 dne 26. 9. v předmětu počty, kde jako téma hodiny uvádí skládání a rozkládání čísel z jednotek, desítek a set. Další náslechy následovaly ve čtrnáctidenních intervalech v letech 1882 a 1883. V roce 1884 uskutečnil Josef Tůma první vyučovací pokus. Příprava k vyučovacímu pokusu nese datum 25. 2. 1884, pokus byl uskutečněn ve IV. třídě v předmětu vyučovací řeč. Jeho tématem bylo předvedení tvoření 2. stupně přídavných jmen. Další poznámky v sešitu „Včelka“ jsou již bez popisu, zda jde o pokus, náslech, nebo jen o poznámky. Navíc jsou poznámky jen stěží čitelné.⁷

Dne 28. 6. 1884 složil Josef Tůma zkoušku dospělosti I. stupně s vyznamenáním, a to pro školy obecné s vyučovacím jazykem českým. Zkouška dospělosti na učitelském ústavu opravňovala absolventa k funkci podučitele nebo tzv. prozatímního učitele.⁸

⁶ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma III/2. Vysvědčení z II.ročníku, 1882.

⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma III/4. Poznámkový sešit Včelka.

⁸ Štverák, Vladimír: *Dějiny pedagogiky II.* Praha: UK, 1991.

1.2. Působišťe

1.2.1. Velim, Radim a Kolín

Od 1. 9. 1884 nastoupil Tůma jako tzv. prozatímni podučitel ve Velimi, odkud 15. 11. 1884 přestoupil do Radimi a 15. 9. 1886 do Kolína. V Kolíně pak v době od 15. 2. 1887 do 31. 8. 1896 působil na měšťanské chlapecké škole.⁹ V průběhu tohoto působení byl Tůma také připuštěn ke zkoušce učitelské způsobilosti na c. k. vzdělávacím ústavu učitelském v Kutné Hoře, a to dne 2. 5. 1887. Tzv. zkušební taxa tehdy činila 10 zl. Ke zkoušce učitelské způsobilosti se mohli hlásit absolventi učitelských ústavů, kteří již měli minimálně dvouletou praxi jako podučitelé nebo prozatímni učitelé.¹⁰ Vysvědčení způsobilosti pro školy obecné I. stupně získal Josef Tůma dne 27. 5. 1887 s vyznamenáním, kde byl hodnocen jako výborně způsobilý k vyučování náboženství. Toto vysvědčení nezahrnovalo vysvědčení způsobilosti pro měšťanské školy ani jiné zkoušky. Lze zde však také vyčíst, že Tůma pobíral stipendium po dobu dvou let ve výši 200 zl.¹¹

1.2.2. Lošany

Dále již působil jako tzv. definitivní učitel, a to v Lošanech od 1. 9. 1889 do 31. 8. 1896, kde také 29. 8. 1889 složil přísahu. 15. 12. 1889 byla Tůmovi písemně vyjádřena spokojenost a pochvala Kolínským knížecím arcibiskupským úřadem v Kouřimi, že žáky učí zpívat písně kostelní, že vodí žáky do kostela na bohoslužby, udržuje kázeň a jde jim příkladem vlastní zbožností.¹² Další pochvala mu byla udělena dne 20. 4.

⁹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.

¹⁰ Váňová, Růžena: *Vývoj počátečního školství v českých zemích*. Praha: SPN, 1986, s. 62.

¹¹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma III/3. Vysvědčení o způsobilosti.

¹² Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma. Pochvalné uznání.

1891, a to za správné vyučovací metody a za udržování dobré kázně i prospěchu žáků na obecné škole v Lošanech.¹³

Mezi tím se ale Josef Tůma stihl oženit, a to na jaře 1890 s Jagou (Helenou, Hedvikou) Žákovou, nar. 8.10.1860¹⁴, která byla vychovatelkou u ředitele lichtenštejnského panství J. Vaňka na panství v Radimi, kam se Tůma chodil vzdělávat v oblasti archeologie. Jan Vaněk seznámil Tůmu s profesorem Dr. L. Pičem a vynikajícím archeologem J. Hellichem z Poděbrad.¹⁵ Díky nim a spolu se svými učitelskými kolegy se Tůma podílel na přípravě okresní archeologické výstavy, která se konala od 26.8.1894 v chlapecké měšťanské škole na Svatojánském poli. Pro velký zájem byla prodloužena až do 2.9.1894 a pak byly archeologické sbírky poslány do Prahy. Na výstavě bylo vystaveno minimálně 10 beden archeologických nálezů z okresu.¹⁶ Z práce na archeologickém výzkumu Tůma vytvořil své dílo *Místopis Lošan s okolím* (1896), což byla monografie obcí Lošany, Lošánky, Kbely, Mánčice, Radovesnice, Voděrady a Zbilohlavy.¹⁷ Dále se účastnil na učitelské práci s názvem *Kolínsko a Kouřimsko* (1898 – 1915). Zároveň propagoval archeologii na svých přednáškách, kterých absolvoval více než 30 v různých obcích kolínského a kouřimského okresu.¹⁸

Dne 27.1.1891 se Josefu Tůmovi narodila jeho první dcera Ludmila.¹⁹ Později jeho žena dobrovolně vyučovala ruční práce na škole v Lošanech, kde právě působil i Josef Tůma. Také často vyprávěla básničky a říkadla dětem, které přišly za dcerou Liduškou. Děti tyto básničky a říkadla ilustrovaly. Josef Tůma si všímal, jak děti žijí, jak

¹³ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma. Pochvalné uznání 1891.

¹⁴ Fond Okresního úřadu Kolín: 1234. Sčítací operáty ze sčítání lidu z roku 1900.

¹⁵ *Kolínsko a Kouřimsko*. I. Díl, Poměry přírodní. Kolín: Nákladem učitelstva školního okresu Kolínského, 1933, s.11.

¹⁶ *Práce muzea v Kolíně*. Řada společenskovední VI.Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1996.

¹⁷ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 133.

¹⁸ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 129-130.

¹⁹ Fond Okresního úřadu Kolín: 1234. Sčítací operáty ze sčítání lidu z roku 1900.

vnímají, chovají se a vyjadřují se již v předškolním věku. Toto pozorování uplatnil později ve své práci ve škole i ve svém literárním díle.

Od roku 1892 začíná být Tůma literárně činný, zejména v otázkách studia venkovského dítěte. Ve stejném roce také přednášel na okresní konferenci v Kolíně, kde uvedl svou přednášku O některých příčinách, proč nedaří se vyučování jazyku mateřskému na škole obecné.²⁰ Již zde se projevuje snaha Josefa Tůmy o reformu vyučovacích metod. V této době Tůma hrál na harmonium a na flétnu. Ve čtvrtek večer vždy účinkoval v úzkém hudebním kroužku „U Foitků“.²¹ Zde v Lošanech se Tůmovi narodila i druhá dcera Jarmila, a to dne 20.2.1894.²²

1.2.3. Červený Hrádek

Od 1. 9. 1896 pracoval v Červeném Hrádku jako tzv. prozatímní učitel a správce školy, jelikož tamní učitel Antonín Valenta vážně onemocněl a pro nemoc mu byla přidělena dlouhodobá dovolená.²³ V roce 1896 byl Tůma zvolen delegátem zemské učitelské porady za kolínský okres. Byl hlavním referentem o učebních osnovách pro školy obecné a později vypracoval i podrobný rozvrh mluvnického učiva pro kolínský okres. Již zde prosazoval metodu mluvních cviků, ačkoli se u inspektorů nesetkával s pochopením.²⁴ V Červeném Hrádku Tůma působil i jako tzv. dočasný řídicí učitel od 1. 2. 1897, dne 26. 6. 1897 složil přísahu a již 11. 6. 1897 byl ustanoven jako tzv. definitivní řídicí učitel až do 30. 8. 1905.²⁵ Dne 15.1.1897 se na této škole stala učitelkou i manželka Josefa Tůmy

²⁰ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 131.

²¹ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 129.

²² Fond Okresního úřadu Kolín: 1234. Sčítací operáty ze sčítání lidu z roku 1900.

²³ Fond okresního úřadu Kolín: 58.-XVIII. Školní kronika Červený Hrádek od 1891/92 do 1935/36.

²⁴ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 137.

²⁵ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.

Hedvika Tůmová, a to učitelkou ručních prací. Nastoupila na místo učitelky Marie Staré, která odešla učit do Pučer.

Josef Tůma za svého působení na škole v Červeném Hrádku vydal malou mapku okresu kolínského pro žáky (1897) a pořádal přednášky pro žáky, jako např. 14.6.1898 k výročí 100. narozenin Františka Palackého. V roce 1899 bylo Tůmovi svěřeno vyučování náboženství.²⁶ Zde v Červeném Hrádku se Tůmovi s manželkou dne 6.1.1899 narodila třetí dcera Zdeňka.²⁷ V průběhu působení ve škole v Červeném Hrádku postihly Tůmovu rodinu také vážné choroby. 19. – 24. 3. 1900 bylo přerušeno vyučování, jelikož se u Tůmů vyskytly ovčí neštovice a 21.1. – 9.2.1902 zase spála.²⁸

V roce 1902 byl Josef Tůma opět zvolen delegátem zemské učitelské porady. Zde mu zemský inspektor František Wenig přidělil referát pro úpravu vyučování jazyka na obecných školách.²⁹

V období vyučování na Červeném Hrádku pořádal Tůma tzv. besedy čtvrtkové, což byly vzdělávací rozhovory. Účastnilo se jich vždy okolo čtyřiceti lidí. Kromě přednášek se zde pořádaly hudební produkce, zpívalo se, hrálo divadlo. V obci Tůma založil knihovnu s názvem Čtenářská beseda, do které sám věnoval cenné knihy. Dále zde působil jako jednatel hasičského sboru. Pro své zásluhy v kulturní oblasti byl jmenován čestným členem Čtenářské besedy a čestným občanem obce Červený Hrádek.³⁰ V době působení na Červeném Hrádku zpracovával návrh osnov z jazyka vyučovacího. Pro tvorbu tohoto návrhu si vzal

²⁶ Fond okresního úřadu Kolín: 58.-XVIII. Školní kronika Červený Hrádek od 1891/92 do 1935/36.

²⁷ Fond Okresního úřadu Kolín: 1234. Sčítací operáty ze sčítání lidu z roku 1900.

²⁸ Fond okresního úřadu Kolín: 58.-XVIII. Školní kronika Červený Hrádek od 1891/92 do 1935/36.

²⁹ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 137 – 138.

³⁰ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 135.

Tůma dovolenou v období 1.5. – 15.7.1903.³¹ Zároveň pracoval na svém stěžejním díle Vyučování prvouce na školách venkovských.

1.2.4. Radovesnice

Již druhý den po odchodu z Červeného Hrádku Josef Tůma nastoupil v Radovesnicích jako tzv. prozatímní řídící učitel a 4. 11. 1905 byl ustanoven tzv. definitivním řídícím učitelem, kterým se stal po složení přísahy dne 16. 11. 1905.³² V průběhu svého působení zakoupil pro potřebu školy projekční stroj a diapozitivy k přednášce s názvem Českým rájem, upravil několik pohádek a uspořádal „Pohádkový večer pro malé i velké“. Naučil se zde fotografovat a pořádal časté přednášky se světelnými obrazy. Také zde založil knihovnu s názvem Havlíčkova knihovna, do které sám daroval 40 kusů knih.³³

1.2.5. Štítary

Dále pracoval jako tzv. definitivní učitel a správce školy ve Štítarech od 1.8.1908, kde složil přísahu už 27.6.1908.³⁴ V listopadu tohoto roku zemřela Josefu Tůmovi matka Emanuela Tůmová, o kterou se do té doby spolu manželkou starali.³⁵ Ve Štítarech již v roce 1909 navrhl, aby všechny školní potřeby pro děti byly nakupovány ze školního rozpočtu. Jeho návrh byl přijat.

V roce 1910 uspořádal Tůma ve škole slavnost ve prospěch zemské školní komise pro ochranu mládeže. Josef Tůma zde promluvil o heslu

³¹ Fond okresního úřadu Kolín: 58.-XVIII. Školní kronika Červený Hrádek od 1891/92 do 1935/36.

³² Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.

³³ Vaníček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 135.

³⁴ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.

³⁵ Státní oblastní Archiv Praha: Kniha zemřelých okr. Kolín, Štítary.

císaře „Vše pro dítě!“, děti předvedly žertovné výstupy, zazpívaly písně a zarecitovaly básně. Výtěžek z této slavnosti v hodnotě 20K byl zaslán zemské školní komisi pro ochranu mládeže.³⁶ Dne 8.1.1912 obdržel Tůma poděkování od ředitelství c. k. ústavu učitelského v Poličce za to, že přijal studenty IV. ročníku, vyučoval je a provedl po budově, ukázal jim školní práce a školní sbírky. Poděkování obsahovalo i ocenění úpravy samotné budovy, množství učebních pomůcek, ocenění metodicky vyspělého vyučování, samostatnosti a individuální vyučovací metody Josefa Tůmy. Ředitel ústavu viděl ve škole ve Štítarech vzor školy jednotřídní.³⁷ Na této škole Tůma dále pokračoval ve svých přednáškách pro učitele i veřejnost.³⁸ Ve školním roce 1913/14 si Josef Tůma vyžádal na celý rok dovolenou pro svou literární práci.³⁹

Ve školním roce 1914/15 Josef Tůma opět vyučoval na škole ve Štítarech. Už v červenci 1914 navštívil se žáky školy Kolínské muzeum, kde žákům sám podal výklad k jednotlivým sbírkám. V tomto školním roce začal Josef Tůma psát do školní kroniky také tzv. válečnou kroniku. První světová válka ho hluboce zasáhla, což je patrné zejména v procítěných textech školní válečné kroniky. Jak sám píše, při první mobilizaci odešlo z vesnice 16 lidí. Po mobilizaci přiletělo k vesnici velké hejno čápů. Bylo jich skoro 1000 a všichni se zastavili na poli u vesnice, kde asi hodinu odpočívali. Stáli na poli „jako bílé vojsko“. Poté celé hejno odletělo směrem ke Kolínu. Na okraji Kolína se čápi ještě 1 den zdržovali. Obyvatelům vesnice se podařilo chytit 1 čápa živého a 3 čápi zahynuli na drátech. Jednoho z uhynulých čápů získala štítarská škola do své sbírky.

V době války pořádala manželka J. Tůmy Hedvika ve vsi sbírku ve prospěch Červeného kříže. Tato sbírka vynesla celkem 110K a 40H. Oba manželé Tůmovi se stali členy odštěpeného spolku Červeného kříže v

³⁶ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

³⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma. Pochvala 1912.

³⁸ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925.

³⁹ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

Kolíně. Ve vesnici pořádaly sbírky i děti mezi sebou a výtěžek posílaly na frontu.

Při druhé mobilizaci odešli další lidé a ve vesnici zůstaly ženy, děti a starci. Všichni stále pracovali na polích a děti i přes tvrdou práci nezanedbávaly školu. Josef Tůma se ujal vedení obecního zásobovacího výboru, který měl na starosti vydávání tzv. chlebových lístků.⁴⁰ Za první rok války padl 1 muž odvedený z vesnice a 3 muži byli v ruském zajetí. Josef Tůma doufal, že válka brzy skončí.⁴¹

V roce 1915/16 opět Josef Tůma zapisoval do školní kroniky válečnou kroniku. V druhém roce války byl počet odvedených mužů z vesnice již 96. Také Josef Tůma byl uznán boje schopným, odveden však nakonec nebyl.⁴² Pro Josefa Tůmu byl vystaven dne 8. 12. 1915 německý zprošťovací výměr od vojenské povinnosti c. k. okresním hejtmanstvím v Kolíně a byl doručen správě školy ve Štítarech.⁴³

Po odvedení většiny mužů na frontu se o pole staraly pouze ženy a starci, často oraly pole jen desetileté děti. Na jaře roku 1916 bylo do vesnice posláno 16 ruských zajatců, kteří pomáhali s prací na poli. Tím byla obyvatelům vesnice poskytnuta mírná úleva od tvrdé práce. Potraviny se stále zdražovaly, lidé neměli dostatek jídla a trpěli hladem. I přesto se stále pořádaly sbírky na podporu vojáků na frontě. Za druhý rok války 1 odvedený muž z vesnice padl, 18 mužů bylo v zajetí a několik mužů bylo nezvěstných. Josef Tůma stále projevoval optimismus a věřil v brzký konec války, i když se v jeho kronice začaly objevovat pochybnosti.⁴⁴

V roce 1916/17 přišla podle Tůmovy válečné kroniky do vesnice velká tíseň. V uvedeném roce byla velmi tuhá zima a ve vesnici zcela došly zásoby uhlí. Ženy i děti chodily v noci krást uhlí na nádraží v Kolíně.

⁴⁰ Tzv. chlebové lístky sloužily za 1. světové války k rozdělování chleba mezi obyvatele. Vesnice dostávala přiděl mouky, ze které se nechával péct chléb. Chléb byl obyvatelům vesnice přidělován výměnou za chlebové lístky.

⁴¹ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

⁴² Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

⁴³ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma II/2. Německý zprošťovací výměr.

⁴⁴ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

Postupně se z krádeží z nouze stal zvyk, někteří kradené uhlí i prodávali. Šestnáctileté dívky se začaly samy potulovat v noci kolem nádraží a nikdo netušil, co dělaly. Všichni trpěli hladem, protože potraviny stále zdražovaly. V říjnu roku 1916 začalo nepravidelné dodávání mouky do obce, která byla i 14 dní bez mouky. Dříve se z mouky nechával péct chléb, který se přiděloval na tzv. chlebové lístky. Po přerušení pravidelných dodávek mouky se každá dodávka mouky rozdělila přímo mezi obyvatele a chléb se již nedával péct vůbec. Zásoby brambor došly v obci v dubnu roku 1917. Protože následovalo velmi suché léto, rané brambory byly vyorány až v červenci téhož roku. Obyvatelé vesnice téměř 3 měsíce hladověli. V této době děti hodně pracovaly, sháněly obživu a málo chodily do školy. Morálka se u dětí výrazně zhoršila. Josef Tůma začal pro děti hrát loutkové divadlo, které mělo přitáhnout děti ke škole. Jen tímto způsobem mohl J. Tůma v nejtěžším období války působit na děti, které do školy nedocházely. I přes všechnu tíseň obyvatele obce stále pořádali sbírky na podporu vojáků na frontě.⁴⁵

V dalším roce již Tůma válečnou kroniku nepsal. Jak sám uvedl, předvídal již konec války, proto se nechtěl o válce více rozepisovat.⁴⁶ V této době bylo Tůmovi doručeno také dne 21. 1. 1918 pochvalné uznání správci školy od c. k. okresního školního rady v Kolíně, který byl zmocněn c. k. zemskou školní radou.⁴⁷ Josef Tůma na škole ve Štítarech složil přísahu 28. 10. 1918 a začal zde působit jako tzv. definitivní řídící učitel.⁴⁸ Dne 15.12.1918 byl však jmenován tajemníkem ministerstva školství a národní osvěty, proto odešel do Prahy.⁴⁹

Spolu s vyučováním na štítarské škole působil Josef Tůma i v Kolíně, kde pořádal přednášky a byl místopředsedou okresního vzdělávacího sboru. Ve vzdělávacím sboru byl knihovníkem, který měl na starosti 5 přenosných vzorných knihovniček po 50 svazcích. Každá knihovnička

⁴⁵ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

⁴⁶ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

⁴⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma. Pochvalné uznání 1918.

⁴⁸ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.

⁴⁹ Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítářích od 1893/94 do 1951.

byla v jiné obci. Po přečtení byly svazky v obcích vyměněny.⁵⁰ Založil zde tzv. Pokrokový klub, kde se scházela inteligence z řad profesorů, lékařů, učitelů, úředníků i soukromníků. Sídlo tohoto klubu bylo oficiálně „U Poláčků“, ale duchovní centrum se nacházelo na štitarské škole. K přednáškám byli zváni např. Dr. T. G. Masaryk, Dr. F. Drtina, Dr. J. Herben a další. Z Pokrokového klubu byla v roce 1910 založena Volná lidová škola v Kolíně. Na přednáškách se v ní scházelo průměrně 227 osob. Přednášky pak byly vydány v obsáhlých brožurkách s heslem „Vzdělání je moc.“⁵¹

V průběhu působení Josefa Tůmy na škole ve Štítarech se v roce 1911 zasloužil o zřízení okresní komise pro péči o mládež a v roce 1912 pomohl zřídit pomocnou třídu v Kolíně, ze které se později stala pomocná trojtřídní škola.⁵² Stal se také členem kolínské muzejní jednoty, kde byl roku 1912 zvolen za kustoda prehistorického odboru Kolínského muzea. Řídil pořádání (1912, 1913) a instalaci (1914) archeologické sbírky.⁵³ Navrhl přemístit muzejní sbírky z nevyhovujících prostor radnice do budovy bývalé školy. V roce 1915 byla zemským inspektorem svěřena J. Tůmovi, J. Kožíškovi, J. Kubálkovi a K. Rožkovi formulace nových učebních osnov. Tůma se osnovami zabýval již dříve, a to v letech 1896 a 1902, kdy byl zvolen delegátem zemské učitelské porady.⁵⁴ V roce 1916 vydal Josef Tůma své dílo Staré pověsti Zlické a sepsal podrobné osnovy z vlastivědy.⁵⁵

⁵⁰ *Kolínsko a Kouřimsko*. I. Díl, Poměry přírodní. Kolín: Nákladem učitelstva školního okresu Kolínského, 1933, s. 14.

⁵¹ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 136.

⁵² *Republikánská Půjčka práce*, 1933, 4. týden, č. 4.

⁵³ *Práce muzea v Kolíně*. Řada společenskovední VI. Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1996.

⁵⁴ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 137 – 138.

⁵⁵ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 133.

1.2.6. Praha

Po Vánocích 1918 byl povolán do funkce ministerského tajemníka jako přednosta I. odboru na ministerstvu školství a národní osvěty při vytváření samostatné Československé republiky. Zde působil 6 let. Po jeho zvolení se objevila i závist některých lidí, kteří nedokázali pochopit, jak se obyčejný venkovský učitel, který se pro své politické přesvědčení nemohl dostat na vysoké místo ani ve svém školním okrese, mohl nyní dostat na ministerstvo. Mezi lidmi koloval i vtip, že Tůma je jediným učitelem, který se vyšplhal na ministerstvo po zádech profesorů. Josef Tůma totiž nesplňoval spolu s dalšími pěti učiteli jeden předpoklad pro přijetí na ministerstvo školství a národní osvěty, neměl akademické vzdělání. Proto ministerstvo financí jmenování těchto úředníků vetovalo. Tehdejší ministr školství Gustav Habrman akademické vzdělání také neměl, proto se touto otázkou nikdy dříve nezabýval. Aby mohli učitelé zůstat ve svých úřadech, požádal G. Habrman Otakara Kádnera o sepsání kvalifikace a literární činnosti všech těchto učitelů.⁵⁶ Jednalo se o učitele Kamila Búzka, Josefa Černého, Stanislava Klímu, Cyrila Merhouta, Františka Mertu a Josefa Tůmu. G. Habrman chtěl požádat o dispens od průkazu vysokoškolského vzdělání na základě zákona z roku 1868, podle kterého mohou být povoláni do úřadu i školští odborníci, nejen vysokoškolsky vzdělaní úředníci se zkouškou politickou.⁵⁷ O. Kádner posudek vypracoval, ale podle státního tajemníka ho ministr Habrman zapomněl v kapse kabátu, proto návrh ministerské radě nepřednesl a ten tedy nemohl narazit na odpor.⁵⁸ Dne 7.3.1919 byla situace vyřešena jiným způsobem. Ministr Habrman jmenované učitele přijal jako smluvní úředníky přidělené z jiné služby. Na jejich služebním

⁵⁶ Kádner, O. Moje vzpomínka. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 78.

⁵⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XX1/2. Korespondence.

⁵⁸ Kádner, O. Moje vzpomínka. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 79.

poměru (např. jako učitelé) se nic nezměnilo, dostali přiměřený finanční přírůstek, ale neměli nárok na požívání penze jako státní úředníci.⁵⁹

Jako svůj první cíl v nové funkci si Josef Tůma vytyčil, že se pokusí zlepšit pracovní morálku učitelů, která byla negativně poznamenána válkou. Tůma chtěl zavést znovu pořádek do škol. Jelikož mělo 20% všech učitelů dovolenou, nařídil dočasný zákaz dovolených. Tím si získal mnoho odpůrců. Jako další bod v jeho programu bylo zavedení pořádku v dozorčí instituci, protože po válce panoval značný odpor ke školským inspektorům. Dále Josef Tůma spolupracoval na řadě návrhů, které se později včlenily mezi zákony, vládní nařízení nebo výnosy. Ve svém úřadě podporoval pokusné školy, ale realisticky zvažoval možnost provedení jednotlivých návrhů. Nesouhlasil s návrhy, které jednoznačně odmítaly vše české a přeceňovaly zahraniční práci. Vždy zvažoval prospěšnost návrhu pro hromadné vyučování. V otázkách pokusných škol se odvolával na školní a vyučovací řád, který dával učitelům volnost ve výběru metody. Proto nechápal, proč se okolo pokusných škol vyvolává tolik rozruchu.⁶⁰

V roce 1922 se 1. odbor rozdělil a Tůma se stal přednostou pedagogického odboru (odbor 1a), kde mohl plně uskutečňovat své myšlenky. Roku 1923 se přestěhoval do lokality Náš Domov v Praze v Břevnově, č.p. 575. Ministerským radou se stal v roce 1924.

1.2.7. Osobnost Josefa Tůmy

Podle svých dlouholetých spolupracovníků byl Josef Tůma abstinentský a nekuřák, jen málokdy se rozčílil. Dokonce se o něm tvrdilo, že „snad ani nemá žluč“, protože ho nikdo neviděl opravdu rozčileného. Jeho hlavní předností v učitelství byla opravdová láska k dětem a sklon k praktické užitečnosti, který se projevoval v jeho školní a výchovné práci.

⁵⁹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XXI/3. Korespondence.

⁶⁰ Zeman, J. Josef Tůma v úřadě. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátému narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 162 – 164.

praxi. Neměl příliš sklony k filozofickému uvažování, ale projevoval se u něj smysl pro realizaci plánů, které byly třeba jen naznačeny. Měl bystrý postřeh pro nové potřeby i aktualizaci programu, uměl vyhledávat osoby a pracovníky potřebné k realizaci plánů, byl značně organizačně pohotový. Ve své pozici na ministerstvu školství a národní osvěty se u něj prolínala úřední a soukromá činnost. Nikdy se nestavěl do role vševědouceho, všemocného a uzavřeného byrokrata. Vytvářel ovzduší, které samo vychovávalo, protože nikdy nekáral, ale pouze upozorňoval, dotazoval se nebo žádal. Taková výchova měla podle Jana Uhra hluboké a trvalé účinky. Výborně ovládal historii našeho školství a měl neobyčejný přehled v tehdejších pedagogických snahách. Ve své funkci na ministerstvu se snažil dát české škole pevné základy do budoucna, což se projevilo prací na osnovách, ale i úsilím o zlepšení učitelského vzdělání. Podporoval Dorost Čsl. červeného kříže a usiloval o dokonalejší vedení dorostu v hradčanském Sokole.⁶¹

Josef Tůma zemřel 13.4.1933 v Praze a je pochován v Praze za Krematorium Praha Strašnice, v Urnovém háji II, pod číslem 4219-4220.

1.3. Spolupráce Josefa Tůmy s pedagogickými spolky a redakcemi časopisů

Josef Tůma působil v řadě učitelských spolků a svou práci prezentoval prostřednictvím těchto spolků na přednáškách a sjezdech. Zároveň psal příspěvky do řady dobových periodik a vedl i některé rubriky v těchto periodikách. Nejvíce propagoval své myšlenky ve sdružení Dědictví Komenského a v pedagogickém časopisu s názvem Pedagogické rozhledy. Své názory však zasílal i do dalších časopisů a šířil je prostřednictvím své kulturní práce mezi odborníky i laiky. Zároveň se snažil zpřístupnit učitelům odbornou literaturu ze zahraničí i z domova a pro žáky zhotovoval a vydával některé pomůcky.

⁶¹ Uher, J. Ministerský rada J. Tůma v úřadě. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 113 – 117.

V době, kdy Josef Tůma působil, bylo zpřístupnění odborné práce mezi učiteli možné pouze osobním výkladem nebo prostřednictvím odborných časopisů. Josef Tůma zvolil obě možné varianty. Pro svou činnost získal i mnoho předních odborníků, kteří pro jeho působení v pedagogických spolcích a časopisech zajišťovali vážnost a zajímavost pro pedagogickou veřejnost. Jeho práci napomáhala i tehdejší snaha učitelů o vnitřní reformu školství.

První světová válka však zastavila snahy učitelů, jelikož pro nedostatek financí a vzhledem k politické situaci nebylo možné pokračovat. Po vzniku Československé republiky se Josef Tůma věnoval již jen práci pro sdružení Dědictví Komenského a přednáškám. Jeho čas vyplňovala práce na ministerstvu školství a národní osvěty.

1.3.1. Učitelská jednota Komenský

Josef Tůma byl členem několika učitelských jednot. Učitelské jednoty sdružovaly učitele, kteří usilovali o rozvoj školství a další vzdělávání učitelů. Zároveň bylo úkolem učitelských jednot prosazování práv a požadavků učitelů, zejména v oblasti mzdy.

Od roku 1884 byl Josef Tůma členem učitelské jednoty Komenský v Kolíně. V roce 1886 vstoupil do výboru této jednoty, v letech 1889 – 1892 byl jejím jednatelem a v letech 1909 – 1919 zaujímal funkci předsedy. 27. 4. 1918 byl jmenován jejím čestným členem a 8. 1. 1919 se konalo rozloučení s Josefem Tůmou, protože byl jmenován do úřadu na ministerstvu školství a národní osvěty a nadále se činnosti v učitelské jednotě Komenský nemohl plně věnovat.⁶²

Josef Tůma v učitelské jednotě Komenský pořádal přednášky předních pedagogů a také sám přednášel. Za jeho působení se jako přednášející dostavili F. Drtina, F. Čáda, F. Krejčí, O. Kádner, A. Růžička, F. Pražák, K. Velemínský, ředitel J. Patočka, komeniolog A. Novák a mnoho profesorů ze středních škol z Kolína a okolí. Pokud

⁶² *Kolínsko a Kouřimsko*. I. Díl, Poměry přírodní. Kolín: Nákladem učitelstva školního okresu Kolínského, 1933, s. 17.

se některý přednášející nemohl dostavit, vyžádal si Tůma jeho materiály a odpřednášel vše sám.

Díky Josefu Tůmovi se v učitelské jednotě Komenský konaly i univerzitní extenze, kde přednášeli prof. A. Heveroch, O. Hostinský nebo F. Drtina.⁶³ Univerzitní extenze (také extenzní oddělení na univerzitách) byly zřízeny na základě požadavků učitelů obecných a měšťanských škol. Úkolem univerzitních extenzí bylo šířit vědecké poznatky mezi veřejnost. Konaly se o sobotách a nedělích (univerzitní učitelské kurzy) nebo o prázdninách (učitelské univerzitní kurzy prázdninové). Obsahem byly přednášky z mnoha oborů, jako je filozofie, historie, lékařství, biologie apod. Učitelé vždy projevovali o extenze velký zájem, jelikož jim přinášely nejnovější poznatky z různých oborů a umožňovaly jim poznat vědecké teorie. Pro velký zájem učitelů byly otiskovány zprávy z extenzí v pedagogických časopisech.⁶⁴

V učitelské jednotě Komenský dále Josef Tůma přispíval v letech 1892 – 1898 do periodika Školský věstník, a to především svými články z mluvnice a vlastivědy. Navíc šest let vedl rubriku Z oboru literárního, kde byly uveřejňovány kritiky a recenze knih pro mládež, recenze učebnic a metodických příruček.⁶⁵

1.3.2. Sdružení Dědictví Komenského

Dalším spolkem, kde Tůma dlouhodobě působil, bylo sdružení Dědictví Komenského. Dědictví Komenského bylo nakladatelské učitelské sdružení. Jeho účelem bylo přispívat k rozvoji školství a vzdělávání mládeže, a to zejména vydáváním spisů, knih a jiných pomůcek. Tyto pomůcky pak sdružení poskytovalo svým členům zdarma nebo za výrobní cenu, ostatním za tržní cenu. Výtěžek z prodeje pomůcek byl věnován na dobročinné účely, jako např. učitelskému

⁶³ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 138.

⁶⁴ Váňová, R. *Vývoj počátečního školství v českých zemích*. Praha: SPN, 1986, s. 83.

⁶⁵ Vaniček, A. Vzpomínky na Josefa Tůmu. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 139.

sirotčinci.⁶⁶ Do výboru Dědictví Komenského vstoupil Josef Tůma roku 1896 a zůstal v něm téměř 30 let. V roce 1896 působil v tomto sdružení jako zapisovatel, v letech 1897 – 1900 byl jednatel. 1. 11. 1901 byl zvolen starostou Dědictví Komenského.⁶⁷

Sdružení postihl úpadek po roce 1914 a bylo úplně ochromeno 1. světovou válkou. Po válce se sdružení potýkalo s finančními problémy, ale Josef Tůma získal mnoho nových členů, změnil stanovy, změnil ceny výtisků a zvýšil členské příspěvky. Před jeho nástupem do funkce starosty mělo Dědictví Komenského 1760 členů. V roce 1921 to bylo 7495 členů a v roce 1924 mělo 5667 členů, protože jich mnoho odešlo do důchodu. Jmění před nástupem Tůmy do funkce bylo 26041,31K, v roce 1924 to bylo již 135924,59K. Za starostování Josefa Tůmy bylo vydáno 224 knih a 20 ročníků časopisu *Pedagogické rozhledy*. Peněžní obrat byl od roku 1920 přibližně stejný, v uvedeném roce činil 1104226,05K. To svědčí o dobrém hospodaření Josefa Tůmy.⁶⁸

Josef Tůma dokázal pro Dědictví Komenského získat přední pedagogické osobnosti té doby. Upozorňoval na skutečnost, že vědecky vyspělejší pracovníci mohou pomáhat i běžným učitelům, aby se úroveň školství pozvedla. Pro tuto myšlenku získal v roce 1902 F. Drtinu, F. Čádu a O. Kádnera. V roce 1906 dokonce František Drtina na popud Josefa Tůmy vstoupil do výboru Dědictví Komenského a vedl *Pedagogické rozhledy* jako hlavní redaktor.⁶⁹

V rámci Dědictví Komenského napsal Tůma 8. 6. 1904 spolu s H. Alferiim, J. Fialou, V. Ludmilou, J. Kožíškem a dalšími provolání s názvem *Českému učitelstvu na uváženu*. V něm požadovali

⁶⁶ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XV/1. Korespondence.

⁶⁷ Buzek, K. Hrst vzpomínek. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 11.

⁶⁸ Zelenka, B. Hospodářský rozvoj Dědictví Komenského v letech 1902 - 1924. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 166 – 167.

⁶⁹ Havelka, E. Přítel Moravy. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 35 – 36.

akademické vzdělání pro učitele, reformu disciplinárního řádu, úplná občanská práva pro učitele, významnější zastoupení učitelstva v úřadech, spravedlivé obsazování učitelství, zkrácení služební doby na 35 let, úpravu bytů, jednotu aktivních přídatků pro učitele a vyrovnání platů podle čtyř úřednických tříd. Dále upozorňovali, že starosta ZÚS (Zemský ústřední spolek⁷⁰) zastává i funkce, které se mají navzájem kontrolovat, proto by se všichni čelní funkcionáři ZÚS měli vzdát vedlejších funkcí.

Proti tomuto svolání vystoupili V. Rašín, J. Smrčka a J. Černý. Všichni svá stanoviska uveřejňovali prostřednictvím pedagogických časopisů. Zástupcem Dědictví Komenského byl v té době J. Petr, který býval pravou rukou Josefa Tůmy i jeden z původců programového hnutí. V Dědictví Komenského proto vznikaly často konflikty. Nakonec u J. Petra zvítězilo přátelství se Smrčkou a postavil se také proti Tůmovi. Navíc od vedení ZÚS přicházely i podněty k odstranění Josefa Tůmy z vedení Dědictví Komenského, které navrhoval B. Skála jako jednatel ZÚS. Tůma však upozorňoval, že B. Skála se nestal zatím ani členem Dědictví Komenského, proto nemá právo jakkoli zasahovat do jeho vnitřních záležitostí. Kromě toho J. Černý nebyl ochoten přijmout místo starosty a nikdo jiný nebyl dostatečně populární osobnost, aby tuto funkci mohl zastávat. Josef Tůma proto nemohl být ze své funkce v Dědictví Komenského odvolán. Jelikož nadále Tůma na útoky časopisů vůbec nereagoval, obrátil V. Rašín později svou pozornost jinam.⁷¹

V letech 1905 – 1922 byl Josef Tůma pokladníkem Dědictví Komenského. Prostřednictvím Dědictví Komenského se sblížil i s J. Úlehrou a přes něj šířil své pedagogické myšlenky také na Moravu. Tam

⁷⁰ Zemský ústřední spolek jednot učitelství sdružoval množství okresních učitelství jednot. Ústřední spolek jednot učitelství v Čechách byl založen v roce 1894 a na Moravě vznikl v roce 1894. Štverák, V. *Dějiny pedagogiky II*. Praha: UK, 1991, s. 120. ISBN 80-7066-467-3.

⁷¹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XV/1. Korespondence.

přednášel roku 1906 a v roce 1922 přijel osobně popřát Úlehlovi k jeho 70. narozeninám jménem ministerstva školství a národní osvěty.⁷²

Činnost Josefa Tůmy byla poměrně dobře dokumentována v dobových periodikách. Psal často pod svým jménem a pod pseudonymem „Toman“.⁷³

1.3.3. Školský věstník

Josef Tůma spolupracoval se Školským věstníkem učitelské jednoty Komenský v Kolíně. Již v roce 1892, kdy vyšel první ročník tohoto Věstníku, uveřejnil Tůma svou stať nazvanou O některých příčinách, proč nedaří se vyučování jazyku mateřskému na škole obecné. Tato stať vycházela na pokračování v čísle 7, 8 a 9.⁷⁴ Dále do Věstníku přispíval pravidelně svými kritikami, např. Závěsné obrazy k vyučování názornému⁷⁵, Stručný slovník pedagogický⁷⁶, Malý čtenář⁷⁷, Povídky a humoresky⁷⁸, Krátké povídky o věcech a zvířatech⁷⁹, Cesty po Moravě⁸⁰ apod. Josef Tůma byl aktivní v tomto periodiku zejména v roce 1895. V tomto roce byla ve Věstníku uveřejněna i kritika Tůmovy manželky Hedviky, která kladně hodnotila dílo s názvem Řikanky, písně a hry.⁸¹

⁷² Havelka, E. Přítel Moravy. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 34 – 44.

⁷³ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XVII/60i.

Korespondence.

⁷⁴ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1892, roč. I, č. 1.

⁷⁵ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1893, roč. II, č. 3.

⁷⁶ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1894, roč. III, č. 6.

⁷⁷ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 2.

⁷⁸ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 3.

⁷⁹ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 4.

⁸⁰ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 5.

⁸¹ *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 4.

1.3.4. Škola našeho venkova

Se svým dlouholetým spolupracovníkem Josefem Smrtkou zakládal Josef Tůma okolo roku 1895 časopis Škola našeho venkova, do něž zpočátku pravidelně přispíval. Jako příloha tohoto časopisu vycházelo Tůmovo Vyučování prvuče na školách venkovských. Toto dílo, které Tůma vydával prostřednictvím Smrtky v letech 1901 – 1903, se později stalo příčinou konfliktu, který mezi nimi vznikl.⁸²

1.3.5. Česká škola

Dále Tůma spolupracoval s časopisem Česká škola, který vedl Josef Černý. Česká škola vycházela jako příloha Českého učitele. Tůmův příspěvek je však možné najít pouze v prvním ročníku časopisu z let 1901 – 1902, který obsahoval 25 čísel. V dalších letech Tůma buď do časopisu nepřispíval, nebo přispíval anonymně. To se však již zjistit nepodařilo.⁸³

1.3.6. Pedagogické rozhledy

Josef Tůma spolupracoval i s časopisem Pedagogické rozhledy, který byl vydáván jako pedagogická revue pod záštitou Dědictví Komenského. Již v roce 1897 byl Josef Tůma uveden jako spolupracovník Pedagogických rozhledů. V roce 1898 byl Josef Tůma spolu s K. Hartmanem z Kolínského okresu zvolen do osmnáctičlenného výboru Dědictví Komenského.⁸⁴ Od roku 1902 převzal vrchní redakci

⁸² Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XVII/60i. Korespondence.

⁸³ Česká škola, roč. I – XIII.

⁸⁴ Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně, 1898, roč. VII, č.4.

Pedagogických rozhledů. Od roku 1903 bylo jméno Tůmy viditelné na úvodním listu Pedagogických rozhledů.⁸⁵

Tůma zastával názor, že veškeré školství je rozdělené na jednotlivé stupně vzdělávacích institucí, jejichž učitelé však tvoří jediný celek s různými úkoly. Tím také odůvodňoval nutnost sdružování učitelů. Roku 1902 získal pro tuto myšlenku profesora Františka Drtinu, profesora Františka Čádu a profesora Otakara Kádnera. V Pedagogických rozhledech pak vytvořil soubor významných učitelů všech stupňů školy. Za střední školy zde vystupoval prof. Otakar Kádner, prof. J. Braut, prof. J. V. Novák a prof. Josef Patočka, univerzitní vzdělání reprezentoval prof. František Drtina, prof. František Krejčí a prof. František Čáda a dále oslovil významnější učitele národních škol, jako byl Josef Černý, Vilém Ludmila nebo Jaroslav Petr.⁸⁶ Sám Josef Tůma pak od roku 1907 vedl rubriku Didaktika školy národní jako odborný redaktor a staral se i o spisy pro mládež. I po svém jmenování na ministerstvu školství a národní osvěty redigoval pedagogickou revue a přispíval články do Pedagogických rozhledů. Jeho činnost neustala ani v roce 1924, kdy se stal ministerským radou. Definitivně se jeho jméno ztratilo ze seznamu Pedagogických rozhledů až v roce 1929.⁸⁷

1.3.7. Politická činnost Josefa Tůmy

Josef Tůma vycházel ve své práci i v politickém přesvědčení z pozitivizmu. Jako základ své práce viděl moderní vědu, která vychází pouze z toho, co je dáno. Tak jako ostatní pozitivisté odmítal i Tůma vše, co není možné podložit vědeckým badáním.

Josef Tůma nejdříve spolupracoval s mladočechy. Později byl členem v české straně pokrokové (realistické), kterou vedl T. G. Masaryk. Tůma do ní vstoupil někdy po roce 1895 pod dojmem díla Česká otázka (1895)

⁸⁵ *Pedagogické rozhledy*, 1903, roč. XVI.

⁸⁶ Ulehla, J. Josefu Tůmovi na památku. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 118 – 121.

⁸⁷ *Pedagogické rozhledy*, 1929, roč. XXXIX.

a Naše nynější krise (1896). Vedl politicky organizované realisty v Kolíně a okolí v již zmíněném Pokrokovém klubu, jehož duchovním centrem byla štitárská škola, kde Tůma vyučoval.⁸⁸

Politika pro Tůmu byla „*složka korelativ kulturní, mravní a sociální úrovně národa*“⁸⁹. Za její hlavní složku považoval národně politické vzdělání a uvědomování, ale i kulturní a mravní zušlechťení v duchu demokracie a sociální spravedlnosti.⁹⁰ Pro pomoc učitelům viděl Tůma jedinou správnou cestu, kterou byla práce ve prospěch školy ve všech pokrokových politických stranách. Naprosto odsuzoval bezduché politikaření. Pokud nebudou učitelé spoléhat pouze na výsledky své práce, nedokážou zlepšit učitelé poměry ani několika mandáty v politice. To bylo i Tůmovo životní přesvědčení, jak uvádí Ladislav Horák, jeho spolupracovník v Dědictví Komenského.⁹¹

Po vzniku Československé republiky mnozí realisté vstoupili do různých politických stran. Josef Tůma však zůstal věrný realismu a do jiné politické strany již nevstoupil.⁹²

2. Dílo Josefa Tůmy

2.1. *Kniha Vyučování prvouce na školách venkovských*

Hlavním a celoživotním dílem Josefa Tůmy se stalo vyučování prvouky v elementárních třídách. Ze svého dlouholetého studia literatury, z vlastních zkušeností se žáky i s vlastními třemi dcerami a ze

⁸⁸ Lány, Dr. O politické činnosti Josefa Tůmy. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 95.

⁸⁹ Lány, Dr. O politické činnosti Josefa Tůmy. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 95.

⁹⁰ Lány, Dr. O politické činnosti Josefa Tůmy. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 95 – 96.

⁹¹ Horák, L. J. Tůma v Dědictví Komenského. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 73.

⁹² Lány, Dr. O politické činnosti Josefa Tůmy. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925, s. 96.

spolupráce s odborníky vzešla kniha s názvem Vyučování prvouce na školách venkovských. Tato kniha se dočkala ve své době devíti vydání, a to především nákladem České grafické unie v Praze. Josef Tůma během těchto let knihu mírně upravoval, proto jsou některá vydání částečně pozměněna.⁹³

Josef Tůma ve své knize nově přejmenovává do té doby používaný název věcné učení na prvouku a snaží se zavést i nové postupy ve výuce. Zcela nově řadí učivo podle ročních období a postupuje od místa školy dále do okolí. Vždy chce vycházet ze zájmu dětí a respektovat individuální vývoj žáků. Do vyučování řadí i uměleckou výchovu, která se projevuje nejen v umělecky zpracovaných říkadlech a pohádkách, ale i v samotných uměleckých výtvorech žáků z kreslení nebo modelování.

Kniha Vyučování prvouce na školách venkovských se stala na řadu let jedinou a nejvhodnější pomůckou učitelů pro výuku prvouky, ačkoli někdy byla brána až příliš závazně. Toho si všiml také Josef Tůma, zejména ve chvílích, kdy byl nucen podávat vysvětlení některých svých myšlenek nebo postupů ve výuce prvouky, které byly uvedeny v jeho díle. Úpravami textu se snažil strnulé chápání jeho Prvouky odstranit. Ne vždy se však setkal s úspěchem.

Kniha je zaměřena na školy dvoutřídní, obsahuje učební látku pro první až třetí školní rok, je rozdělena na dvě části a v některých vydáních jsou připojeny přílohy. Ve druhém, třetím a čtvrtém vydání nalezneme předmluvu, ve které Tůma uvádí důvody pro další vydání knihy a upozorňuje, že ukázky v knize nemají být chápány jako vzor, ale pouze jako příklady. Toto upozornění v novějších vydáních klade na konec první části knihy.

První část nazvaná Cíl, prostředky a způsob vyučování prvoučného, je vlastně návodem, jak a jakým způsobem má být kniha využívána. V osmém a devátém vydání se k názvu připojuje ještě výraz *vývoj*, takže celý název první části pak zní *Vývoj, cíl, prostředky a způsob vyučování*

⁹³ Sedmé, osmé a deváté vydání lze zapůjčit v knihovně PedF UK v Praze, Rettigové 1, Praha 1. Druhé, třetí, čtvrté, šesté, sedmé a osmé vydání se nachází v knihovně pedagogického muzea J. A. Komenského, Valdštejská ul. 20, Praha 1.

prvoučného. Do této části v průběhu let Tůma doplňoval nové metody i jejich důvody a naopak zastaralé způsoby vypouštěl.

Druhá část knihy se nazývá Výběr učiva a obsahuje 60 učebních jednotek. Je rozdělena na 4 části podle ročních období: Podzim, Zima, Jaro, Léto. V každé části Tůma předkládá příklady výkladů, pohádek, říkanek, písní, hádanek, tanečků, ale i mluvnických a řečových cvičení, zábavek kresebných⁹⁴, ručních prací, veselých cviků a srovnání. Každý výklad a k němu určená cvičení je označen I, IIa nebo IIb podle toho, pro kterou třídu či oddělení je určen. Zábavky kresebné jsou vyjmenovány a jsou k nim připojeny příklady kreseb.

Tůma upozorňuje, že v druhé části knihy jsou učební jednotky uspořádány podle vyprávění jeho žáků. V osmém a devátém vydání uvádí, že jejich pořadí závisí na hospodářském životu na venkově, na proměnách přírodního prostředí a na vztazích dětí k těmto proměnám. Uvádí zde také základní osnovu učebních jednotek, která je doplněna povídáním o lidském těle, zvířatech a nerostech, o zaměstnáních lidí apod. Ve třetím a pak v sedmém vydání uvádí, že se mohou zdát málo obsažné a řeč jednoduchá, ale zde lze provádět pozorování myšlenkového a jazykového vývoje dětí, což opět poslouží podle Tůmy autorům budoucích čítanek.

Knihy se dočkala celkem devíti vydání, a to od druhého vydání knižně v letech 1904, 1906, 1907, 1912, 1920, 1922, 1928 a 1933. První vydání vycházelo formou článku jako příloha VI. a VII. ročníku časopisu Škola našeho venkova v letech 1901 – 1903. Tůma svou knihu sestavil z pozorování v první třídě trojtřídní školy v letech 1891 – 1896 a od roku 1896 na dvojtřídní škole. O její sepsání Tůmu požádal redaktor Školy našeho venkova Josef Smrčka. K jejímu napsání ho nutila i rozdrobenost v učení mateřského jazyka na obecných školách, které mělo být sjednoceno podle návrhů A. Janů.

První vydání, které vycházelo jako příloha časopisu Škola našeho venkova, bylo kladně přijato učiteli, kritiky i pedagogickým tiskem, druhé vydání schválila také c. k. zemská školní rada jako příručku pro žáky

⁹⁴ Zábavky kresebné jsou součástí kreslení v prvouce. Slovo „zábavka“ zde vyjadřuje činnost žáků, která je na jedné straně zábavná pro žáky, na straně druhé je součástí systematické výuky.

učitelských ústavů. Toto první knižní rozšířené vydání vyšlo roku 1904 nákladem Josefa Smrtky, který byl v té době redaktor a vydavatel časopisu Škola našeho venkova, a tiskem Kunce a Hamerského v Kostelci nad Orlicí. Kniha byla vydána ve Velké Černé – Borohrádku a Josef Tůma ji věnoval „...*drahé památce svého otce*“⁹⁵. Toto vydání obsahovalo 2 strany s ukázkami zábavek kresebných v první části knihy.

Třetí vydání, změněné a rozšířené, vyšlo nákladem Josefa Tůmy a tiskem Dr. Edvarda Grégra a syna v Praze. Vyšlo roku 1906 v Radovesnicích u Kolína a Tůma je věnoval opět památce svého otce.

Čtvrté přehlednuté vydání vydal J. Tůma opět nákladem vlastním roku 1907 v Radovesnicích u Kolína.

Páté vydání vyšlo roku 1912, ale bohužel jediný dostupný výtisk, který vlastnila knihovna Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze, nebyl nalezen.

Šestá doplněné vydání vyšlo roku 1920 nákladem a tiskem České grafické unie a. s. v Praze. Obsahovalo četné obrázky v textu a jako přílohu doplnil Tůma 11 tabulek s ukázkami, z nichž některé byly i barevné. Toto vydání věnoval „...*drahé památce svých rodičů*“⁹⁶.

Sedmé opravené vydání vyšlo opět nákladem i tiskem České grafické unie a. s. v Praze, a to roku 1922. První část této knihy byla nezměněna, ve druhé části knihy Tůma opravil některé texty a písňě. Opět knihu věnoval památce svých rodičů.

Za osmým vydáním roku 1928 stála opět Česká grafická unie a. s. v Praze. Tůma sem zařadil pouze 9 tabulek, které byly částečně barevné. Své věnování rodičům nezměnil a vydání opět částečně opravil.

Deváté vydání vyšlo roku 1933 a Tůma ho již neměnil. V tomto roce také Josef Tůma zemřel.

⁹⁵ Tůma, Josef: *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Velká Černá – Borohrádek: nákladem Josefa Smrtky, 1904.

⁹⁶ Tůma, Josef: *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Česká grafická unie a. s., 1920.

2.1.1. Přístup J. Tůmy k obsahu a organizaci výuky prvouky

Josef Tůma se snažil vytyčit obsah a organizaci výuky prvouky. Ve svém díle *Vyučování prvouce na školách venkovských* se snaží přiblížit cíle prvouky, zásady vyučování prvouky, zmiňuje vyučovací formy, metody i prostředky vyučování. Ačkoli dílo není takto didakticky členěno, je možné všechny uvedené prvky v díle najít.

Prvouku chápal Tůma jako prvopočáteční vzdělání ve všech vyučovacích předmětech. Měla navazovat na přirozený vývoj žáků v oblasti rozumové, mravní a jazykové.

Obsahovou stránku prvouky tvoří zejména výběr učiva. Na venkově se děti nejlépe orientují podle přírody, proto Tůma navrhuje rozdělit učební látku prvouky podle ročních období. Látka je pak dělena podle toho, které roční období právě probíhá. Děti mohou pozorovat předměty, činnosti a přírodní jevy ve svém okolí, což dodává učivu psychologický podklad a dítě se učí poznávat časové závislosti. Dnes se řazení učiva o přírodě podle ročních období nazývá fenologické pojetí učiva.⁹⁷ Učivo je probíráno podle existence jevů v přírodě v jednotlivých ročních obdobích. Zároveň Tůma uplatňuje i pojetí epizodické, které vybírá učivo prvouky na základě určitého tématu. Téma může být vybráno např. ze života v přírodě nebo ve společnosti.⁹⁸ Důležité však je, aby dítě mělo k vybrané učební látce osobní vztah. Proto je vhodné vybírat pro výuku prvouky předměty a jevy, se kterými dítě běžně přichází do styku. Jsou vhodné například dětské hry, hračky, domácí zvířata, dospělé osoby, jejich zaměstnání nebo příběhy z dětského života. Z takových kategorií může učitel vybírat látku pro výuku prvouky. Josef Tůma navrhl rozdělit obsah prvouky podle ročních období a jednotlivá témata vybírat ze života doma, ve škole nebo v okolí školy. Velmi podobně hovoří o obsahu prvouky také učební osnovy prvouky z roku 1996: *„Základním principem členění učiva prvouky je roční cyklus, který v každoročním opakování přináší*

⁹⁷ Fenologie je nauka o závislosti životních projevů rostlin nebo živočichů na změnách počasí, ročního období a prostředí.

⁹⁸ Podroužek, L. *Didaktika prvouky a přírodovědy pro primární školy*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk, 2003, s. 18. ISBN 80-86473-37-6.

žákům nové náměty, a žák – člověk, který přírodou v jejích proměnách „prochází“, učí se jí rozumět, chránit ji, žít v ní.

Výuka logicky začíná s poznatky a činnostmi, které jsou žákům nejznámější a nejbližší (Moje rodina, Domov, Naše obec) nebo ho od vstupu do školy významně ovlivňují (Jsem školák, Práce a volný čas, Zdraví, Nemoc, Denní režim, Osobní hygiena, První pomoc, Osobní bezpečí apod.). Postupně s opakováním a rozšiřováním „základních“ témat se dochází k tématům obecnějším a k námětům méně známým.

Výběr učiva se řídí i dalšími skutečnostmi, jako je umístění školy, realita nejbližšího okolí, jeho proměny apod. Do výběru učiva se promítá i úroveň a zájem žáků, jejich zkušenosti a postupné vývojové a rozvojové změny, které navozují i zdůvodňují opakovaný návrat k některým tématům, k jejich rozvíjení a uplatňování v nových vztazích, stejně jako možné využití rozšiřujícího učiva.“⁹⁹

Organizace výuky prvouky se v době působení Josefa Tůmy měnila. Prvouka nebyla samostatným předmětem a vyučovala se v hodinách ostatních předmětů. Před pojmenováním prvouka se nazývala věcné učení nebo názorné vyučování. Vyučovala se zejména v hodinách vyučovacího jazyka a kreslení. Prvouka byla chápána jako příprava žáků na učivo vyšších ročníků, které se nazývalo vlastivěda na základě učebních osnov pro české školy z roku 1915. V prvním školním roce se děti učí prvouku, ve druhém a třetím roce základy reálií. Základy reálií jsou rozděleny do cyklů Ila a IIb, které mají naučit děti systematicky pozorovat okolí a tím získávat základní poznatky z okolí školy. Pozorování okolí je prostředkem stálého procvičování duševních schopností, které vede k samoučení.

V roce 1927 se Tůma zmiňuje o zavedení občanské nauky a výchovy, která na nižším stupni splývá s prvoukou a má praktický ráz. Uplatňují se v ní mravní prvky, a to hlavně výchovné, které mají žáka ukáznit po stránce rozumové, citové a hlavně volní. Je důležité brát v úvahu zájmy žáka, proto v tomto věku ještě nevyžadujeme rozumové důvody pro jednání, ale jednoduše děti napomínáme a ukazujeme jim příklady

⁹⁹ *Prvouka. Učební osnovy pro 1. až 3. ročník. Vzdělávací program Základní škola. Praha: Nakladatelství Fortuna, 1996, s. 6.*

z rodiny, okolí a školy. Občanská nauka a výchova využívá i příležitostné podněty, které učitel musí opravdu pečlivě vybírat. Ty je možno připojovat k různým předmětům, měnit délku nebo pořadí vyučovacích hodin. Občanská nauka a výchova si klade za cíl vytvoření trvalých návyků. Na nižším stupni je prvouka v roce 1927 středem všeho vyučování, je součástí občanské nauky a výchovy, ve které zabírá dvě učební jednotky, dále součástí ručních prací výchovných, kterým zabírá také dvě jednotky, těsně se k ní váže zpěv a tělesná výchova. Vychází z ní počátky čtení a psaní, také počty a vyučovací jazyk, kterému prvouka zabírá čtyři učební jednotky.

Na základy z prvouky navazuje Tůma počátky reálií v 2. a 3. školním roce. Opět se vyučuje podle ročních období ve dvou cyklech, které se vzájemně doplňují. Tůma nedoporučuje spojování oddělení při výuce prvouky, protože v prvním oddělení musí být položeny základy, na kterých se v druhém oddělení staví. Proto doporučuje ze 4 hodin prvouky v prvním školním roce první pro doplnění učební látky, druhou pro osvojení látky spolu s tzv. výpravnou částí¹⁰⁰ a rozvoj mluvení a jednu půlhodinu nechat pro memorování. Ve druhém a třetím roce jsou pro prvouku určeny 2 půlhodiny z jazyka mateřského pro přímé vyučování a 4 pro nepřímé. Uvádí zde příklad rozvržení odpolední hodiny prvouky, který však není v osmém a devátém vydání knihy. V pondělí navrhuje pro I. oddělení v jedné půlhodině výuku prvouky, v další půlhodině některé ze zábavek. Ve stejném čase uvádí pro II. oddělení nejdříve opisování, pak čtení. V úterý navrhuje pro I. oddělení výuku prvouky, poté zábavky, dále čtení a jako poslední opisování. Pro II. oddělení ve stejném čase doporučuje nejprve opisování či *zábavky*, dále výuku prvouky, pak opisování a nakonec čtení. Když se jedno oddělení věnuje hlasité výuce, druhé oddělení pracuje tiše a vzájemně se příliš neruší.

Josef Tůma se snažil vymezit základní zásady vyučování prvouky. Zařadil mezi ně zásadu názornosti a požadavek vycházet z dětské přirozenosti, které převzal od Komenského. Vysvětluje i zásadu vyučování prvouky, podle které je nutno vycházet z celkového pohledu a

¹⁰⁰ Výpravná část prvouky zahrnuje povídky, bajky, hádanky, písně a říkadla.

zkušenosti dítěte s určitou učební látkou. Pokud se dítěti vnucuje pohled dospělého již od prvního roku školní docházky, narušuje se tím duševní vývoj dítěte a omezuje se uplatnění jeho schopností.

Cíle prvouky byly Josefem Tůmou upřesňovány v jeho díle, definitivně byly dány osnovami pro obecné školy z roku 1928: „*Prvouka navazuje na předškolní rozumový, mravní a jazykový vývoj žákův. Jako všechna rozumná učba školní pečuje o osobitý vývoj všech duševních sil žákovských. Základem, z něhož roste duševní svět žákův, jest rozumné využití skutečností v okolí dítěte, jež také svádí učení bez násilí na cestu nejpřirozenější koncentrace. Proto prvouka podněcuje žáky, aby samočinně pozorovali význačné jevy svého přírodního a společenského prostředí chápali je a osobitě se o nich vyjadřovali podle svých zkušeností, řečí, zpěvem, hrou, sehráváním pohádek a příběhů výpravních, modelováním, vystřihováním a vytrháváním, kreslením i malováním, skládáním a robením drobných hraček. Prvouka vede žáky také k chápání číselných a prostorových jevů prostředí, a to odhadováním, počítáním a měřením.*“¹⁰¹ Kromě toho se prvouka pokouší naplňovat snahy a cíle umělecké výchovy. Umělecká výchova v prvouce by měla být založena na přirozeném zájmu dětí o umělecké činnosti, jako je kreslení, ilustrování pohádek nebo modelování. Zároveň by měla být vyučována způsobem, který není příliš finančně náročný pro školu.

Dnes jsou cíle prvouky poněkud odlišné. Ačkoli stále zůstává cílem prvouky rozvíjet duševní schopnosti žáků a seznamovat žáky s různými jevy ze společenského i přírodního prostředí, dnešní prvouka je obohacena o cíle vytvářet vztah žáků k okolnímu světu i k sobě samému, být odpovědný za sebe i za svěřené úkoly a vytvářet u žáků adekvátní životní postoje a hodnotové orientace. Navíc si dnešní prvouka klade za cíl naučit žáky jednat a rozhodovat se v různých životních situacích, ale i spoléhat se na pomoc druhých.¹⁰² Cílem prvouky již není jazykový vývoj žáků.

¹⁰¹ Vnesení ministerstva školství a národní osvěty, ze dne 00. října 1928, číslo 63.492-28-I, jímž se upravují normální učební osnovy pro školy obecné (1^řudové).

¹⁰² *Prvouka. Učební osnovy pro 1. až 3. ročník. Vzdělávací program Základní škola.* Praha: Nakladatelství Fortuna, 1996, s. 5.

Základní organizační vyučovací formou¹⁰³ byla vyučovací hodina. Josef Tůma doporučuje i jiné formy, jako jsou cílevědomé vycházky, pozorování ve školní zahradě a domácí pozorování určitého jevu. Žáci mohou nosit do školy také různé přírodní produkty, které později slouží jako pomůcky. Po roce 1927 se Tůma zmiňuje o možnostech měnit pořadí vyučovacích hodin nebo měnit délku vyučovacích hodin na základě pečlivě vybraného a zváženého příležitostného integrujícího podnětu.

Dnes jsou vyučovací formy prvouky stejné. Základní vyučovací formou je vyučovací hodina, doporučovány jsou i vycházky a mimotřídní a mimoškolní formy práce, kam patří například sběr přírodního materiálu.¹⁰⁴

Metodami pro výuku prvouky se Tůma zabýval nejvíce. Protože se prvouka vyučovala zejména v hodinách vyučovacího jazyka, zaměřil se Tůma na práci s učebními texty a na rozvoj řeči žáků. V knize *Vyučování prvouce na školách venkovských* podává Tůma metodický návod, jak vyučovat prvouku v hodinách. Využívá zde popis A. Machače, který nejprve určí předmět na obraze nebo jej ukáže ve skutečnosti, děti pak odpovídají na otázky učitele, co již o předmětu vědí. Učitel doplňuje vědomosti žáků o nové a vyzdvihuje nejdůležitější prvky. Nakonec se učivo shrne do krátkých vět a opakuje se. Po zopakování se učivo využívá prakticky v úkolech, které žáci zpracovávají ve škole, ale i v domácích úkolech. Tento postup chce Tůma přizpůsobit cílům prvouky uvedeným výše. Chce, aby žáci o svých zkušenostech vyprávěli sami bez učitelem kladených otázek. Toho podle něj docílí učitel pouze vyvěšením obrazu a jednoduchou otázkou k němu nebo hádankou, říkankou apod. Otázky mají připouštět samostatnou odpověď. Učitel z odpovědí i formy slovního vyjádření rozpozná představu žáka, ale k přesnějšímu vyjádření představy jsou důležité i kresby dětí. Učitel se může přesvědčit doplňující otázkou, zda žák látku nezná nebo si jen nevzpomenul. Při doplňování učiva má převládat zájem žáka, ne zájem

¹⁰³ Organizační vyučovací formy slouží k realizaci vyučování. Jde nejčastěji o vyučovací hodinu.

¹⁰⁴ Podroužek, L. *Didaktika prvouky a přírodovědy pro primární školu*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk, 2003, s. 53 – 57. ISBN 80-86473-37-6.

učitele. Děti zajímají více projevy života než popisné znaky. Podle tohoto zájmu má učitel upravit látku, aby on i žák byly osoby tvůrčí. Pro tuto úpravu nejsou podle Tůmy obecně platné předpisy.

Ve všech vydáních knihy Tůma upozorňuje, že se žákům musí vymezit základní znaky učiva. Tyto znaky je lepší srovnávat s jinými znaky, než je stále opakovat. Doplnovat učivo a opravovat chyby mají spolužáci, je vhodné podnítit jejich zvědavost, např. otázkou „*Kdo to uhodne?*“. Učitel musí znát, ve kterém věku a jak děti chápou určité věci a jak nahlíží na jevy. V druhém oddělení by žáci měli pozorovat, souvisleji propracovat látku, generalizovat, odpovídat na otázky příčinné, účelové a o vývoji jevů, což se podle Tůmy shoduje s duševním vývojem 8 – 9 let starých žáků. Ve druhém oddělení by také učitel měl mít přísnější požadavky na formální stránku vyjadřování. Srovnávání jevů se má používat v obou odděleních při každé příležitosti. Vše závisí na učitelově otázce, která by měla rozvíjet jazyk žáka. Ve druhém oddělení se mohou žáci ptát spolužáků i učitele, což je podle Tůmy vede k pozornosti a učitel lépe pozná, co žáky zajímá. Žáci mají při odpovědích přemýšlet a ne napodobovat mnohokrát opakovanou odpověď. Opakování se hodí pouze při vštěpování nového pojmu.

Ve druhém oddělení učitel může při opakování látky napsat osnovu jednoduchého slohového celku, podle kterého žáci vypravují. Tím se utváří základy slohového učení. V šestém, sedmém, osmém a devátém vydání knihy Vyučování prvouce na školách venkovských doporučuje slohové vyprávění i podle obrazů. Uvádí zde ukázkou podle Jánského obrazu Ovce.

Procvičování paměti se podle Tůmy cvičí naučením lidové poesie, a to v jedné hodině prvouky týdně po celý rok, kde jsou obě oddělení spojena a žáci memorují básně. Tato říkadla nejsou v prvouce oddělována od popisného učiva.

Prvouka by podle Tůmy měla zkoumat vlohy dítěte, učitel by měl pozorovat individuální řeč jednotlivců a dále ji rozvíjet. Toho lze docílit správným vzorem v řeči a také rozvíjením zájmu dětí. Zájem dětí může učitel získat poutavými vyprávěními, ze kterých si může sestavit sbírku těch nejlepších. Je však důležité, aby učitel vždy vyprávěl spisovným

jazykem. Jako prostředky k rozvoji mateřského jazyka uvádí předměty a děje z okolí, obrazy nebo podněty učitele k samostatnému mimoškolnímu pozorování. Josef Tůma se tedy zaměřuje zejména na slovní metody vyučování¹⁰⁵.

V osmém a devátém vydání své nejrozšířenější knihy doplňuje úvahu o vyučování prvouky formou hry. Učení podle Tůmy nesmí být hra, dítě musí vidět rozdíl mezi hrou a učením. V tomto případě se jedná o vyučovací formu – didaktickou hru.

V současnosti jsou metody pro výuku prvouky odlišné. Důvodem pro změnu metod je změna cílů prvouky od doby působení Josefa Tůmy, jak je uvedeno výše. V současnosti se využívají metody prvouky: rozhovor, popis, pokus, pozorování v koutku přírody, pěstování rostlin, didaktická hra, metody práce s učebními texty, atlasy, určovacími pomůckami apod.¹⁰⁶ Rozhovor, popis a pozorování jsou však metody, které se udržely již od doby působení Josefa Tůmy. Specifické místo zabírá metoda didaktické hry. V době, kdy Josef Tůma přemýšlel o zařazování hry do vyučování v první třídě, byla metoda hry neobvyklá. Běžně byly využívány slovní metody vyučování. Jelikož se Tůma o metodě hry zmiňuje až od roku 1928, je možné, že našel inspiraci v metodách pokusných škol.

Didaktické prostředky¹⁰⁷ k výuce prvouky jsou různé školní pomůcky. Základním didaktickým prostředkem byla školní tabule a učebnice nebo čítanka. Další vhodné učební pomůcky viděl Tůma v modelech věcí, obrazech a kresbách učitele. Doporučoval, aby žáci sbírali různé přírodniny, které se mohly používat jako učební pomůcky. Navíc navrhoval, aby si učitelé vytvářeli sbírky nejlepších slohových prací svých žáků, které mohly být později ve vyučování také využity.

V osmém a devátém vydání knihy *Vyučování prvouky na školách venkovských* doplňuje závěr o žádost, aby příklady nebyly bezduše

¹⁰⁵ Mezi slovní vyučovací metody patří vysvětlování, výklad, přednáška, rozhovor, dialog, diskuze, písemná cvičení, práce s učebnicí, knihou apod.

¹⁰⁶ Podroužek, L. *Didaktika prvouky a přírodovědy pro primární školu*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk, 2003, s. 58. ISBN 80-86473-37-6.

¹⁰⁷ Didaktické prostředky jsou všechny materiální předměty, které zajišťují, zefektivňují a podmiňují průběh vyučovacího procesu. Skalková, J. *Obecná didaktika*. Praha: ISV, 1999, s. 232. ISBN 80-85866-33-1.

napodobovány, aby vyučování bylo založeno na individuálních potřebách a na prostředí, v němž je umístěna škola.

2.1.2. Rozdíl ve vyučování prvouky ve městech a na venkově

Tůma ve vyučování prvouky rozlišuje mezi různým společenským prostředím žáků. Rozdíl vidí mezi dětmi vyrůstajícími ve městech a na venkově.

Vývoj předškoláka ve městě probíhá jinak než na vesnici. Dítě ve městě dostává mnoho rychle se střídajících podnětů, které vnímá jen povrchně. Jeho vyjadřování je sice hbitější, ale porozumění jednotlivým slovům je menší. Městské děti nemají díky různému sociálnímu prostředí jednotné zkušenosti na počátku školní docházky. Pozorují častěji pohyblivé předměty, ale jejich rozbor je nepřesný. Lépe umí hodnotit společenské poměry a povahu lidí. Chlapci z města lépe znají zvířata a nerosty, dívky se vyznají ve společenských jevech a v náboženských pojmech.

Venkovské dítě má lepší pozorovací schopnost, získává více zkušeností, proto zná lépe život přírodní i společenský. Často jde pouze o vědomosti a dovednosti přejaté nápodobou, dítě je má však poměrně uspořádané. Pozorují nejčastěji přírodu, proto u nich stoupá zájem o přírodní vědy. Méně časté jsou citové podněty, vyskytuje se duševní jednostrannost dítěte a má i chudší slovní zásobu. Proto Tůma vidí hlavní úlohu venkovské školy v jasném uspořádání dříve nabytých poznatků dětí, ve výuce dětí, jak mají pozorovat nové jevy v prostředí, ve zvýšení citové a estetické stránky učení a ve zdokonalení vyjadřování dětí. Jak sám uvádí, vyzdvihuje jako hlavní úkol prvouky na venkovských školách zvýšení citových a estetických prožitků a správné vyjadřování oproti dříve vyzdvihovaným úkolům, jako bylo procvičování smyslů a získávání věcných poznatků. Tento požadavek, jak uvádí od šestého vydání knihy Vyučování prvouce na školách venkovských, pomáhá čelit nadměrnému intelektualismu elementárního vyučování a nahrazuje do jisté míry rodinnou výchovu.

2.1.3. Umělecká výchova ve vyučování prvouky

Tůmou naznačené požadavky pro výuku prvouky se pojí i s uměleckou výchovou. Jak sám uvádí, své příspěvky do knihy hledal v lidové poezii, ale bez prvků nářečí. Z umělých básní vyzdvihuje hlavně J. Kožíška, jehož básně odpovídají myšlení a citění malých dětí.

- Národní říkadla a pohádky

Tůma vidí přirozený rozvoj citových a estetických schopností i přirozené mluvní cvičení stejně jako F. Bartoš v dětských národních říkadlech a pohádkách, které se podle něj mají využívat v prvouce častěji. Odpovídají přirozenému dětskému vývoji, ale i vývoji lidovému a národnímu. Kromě toho mají podle Tůmy i výchovný vliv, a pak škola tímto způsobem může částečně nahradit výchovu rodinnou u dětí, jejichž rodiče jsou plně zaměstnáni prací. Dětská národní říkadla a pohádky napomáhají podle Tůmy i rozvoji uměleckého citění a vytvářejí ze školy srdečné prostředí. Od šestého vydání knihy Vyučování prvouce na školách venkovských připojuje Tůma poznámku, že škola brání dítěti ve fyzické aktivitě. Škola s odděleními pak může žákům poskytnout uspokojení těchto potřeb formou výroby plastických výtvorů, kreseb a her při tichém zaměstnání. V šestém a sedmém vydání knihy doporučuje navíc pro školy bez oddělení vycházet rovnou z ručních prací a připojovat k nim výklad látky.

- Pohádky

K pohádkám, které Tůma také zařadil do své knihy, se někteří odborníci stavěli odmítavě. Tůma se domnívá, že právě pohádky jsou pro děti přirozené umělecké výtvary, jsou v nich uložena lidová mravní ponaučení, ale hlavně jsou pohádky pro děti obsahově zajímavé, proto rády při reprodukci napodobují spisovný jazyk, kterým byla pohádka

vyprávěna. Vytvářejí také základ pro vyučování slohu. Pro školní výuku jsou vhodné pohádky kratší nebo jen jejich části, kde se opakuje děj. Od šestého vydání své knihy doporučuje pro vyučování prvouky úseky pojednávající o zvířátkách a s dějem více realistickým. Tůma pro svou knihu pohádky upravil podle zkušenosti s žáky i s vlastními dcerami, vypustil části pro děti nezajímavé, nahradil dětem nesrozumitelná slova a naopak ponechal děje, které děti rády opakovaly. Důležitý je i přednes pohádky. Žáci mají některé pohádky v čítance a v zimě místo hodin tělocviku může učitel dětem předčítat. Při reprodukci pohádek doporučuje Tůma slučovat obě oddělení.

- **Písně**

U písní postupoval Tůma podobně jako u pohádek. Zaměřil se na stránku rytmickou a jazykovou, sledoval i témata učební látky a chtěl, aby děti písně snadno pochopily. Texty písní jsou většinou nezměněné, jen byla upravena některá dialektická slova. Mezi písně zařadil i ukolébavku z Informatoria školy mateřské J. A. Komenského. Vyhledával písně taneční, aby se mohly použít i při tělocviku, písně v rozsahu jedné oktávy, písně dříve nepoužité ve sbírkách školních písní a písně dokončené, tedy ne pouze první sloky.

- **Zábavky kresebné¹⁰⁸**

Dalším přínosem umělecké výchovy ve školách jsou tzv. zábavky kresebné, které podle Tůmy vyjadřují dětského ducha a rozvíjejí kreslířské umění. Podle F. Čády i Tůma vidí v kresbách dětí projev jejich osobnosti. Je třeba naučit děti základy kreslení, aby si vytvořily zájem o kreslení, aby se rozvinulo oko ve vnímání jednotlivých tvarů a aby se uvolnila ruka. Tůma doporučuje nejprve kreslit tvary podle jim podobných předmětů a příležitostně je pak později pojmenovávat – čára svislá, vodorovná, šikmá, oblouk, kolečko. Postupuje se od jednodušších tvarů

¹⁰⁸ Zábavky kresebné jsou součástí kreslení v prvouce. Slovo „zábavka“ zde vyjadřuje činnost žáků, která je na jedné straně zábavná pro žáky, na straně druhé je součástí systematické výuky.

ke složitějším. U zvířat a postav se pojmenovávají různé části těla, u kreseb krajin se vychází od horizontály. Doporučuje také občas vytvořit kresby spontánní, a to nejprve kreslit na zadané téma bez předlohy, od druhého čtvrtletí připojit i kreslení ilustrační, které doporučuje až ve třetím vydání své knihy a dále. Také doporučuje kreslit zábavky již probrané. Kreslit se má měkkou tužkou na bílý nebo balicí papír, od druhého pololetí je možné používat pastelky, kterými se obkreslují již nakreslené tvary nebo děti kreslí pouze jimi.

V osmém vydání knihy Tůma rozšiřuje svůj výklad o dětskou formu zobrazování, která vzniká z počitků tvarových, barevných a světelných. U dětí se podle něj projevuje i proporcionalita, symetrie a rytmus zobrazování. Dále mluví o dětské technice zobrazování, která je založena na současném procvičování oka i ruky. Dalším bodem jeho doplnění je požadavek spontánního rozvíjení kresby, které jde od čmárání, přes rozlišení tvaru, lineárních obrazců, až k vymezení obsahu kresby. Dále zde Tůma upozorňuje na to, že „dítě kreslí co ví, nikoli co vidí“, proto je vhodné podporovat kresbu návodnými otázkami a návodnými kreslířskými hříčkami. S pomocí říkanek se pak děti rytmicky učí kreslit jednoduché tvary. To lze provádět prstem ve vzduchu nebo po lavici, křídou na tabuli nebo měkkou tužkou na větším papíře. V osmém vydání knihy také Tůma upozorňuje na to, že kresebné zábavky děti neobkreslují podle předlohy učitele. Také se zmiňuje o utváření vkusu žáků tím, že si žáci vzájemně hodnotí výtvořky vzhledem ke stanoveným požadavkům. Pokud se žáci učí číst a psát podle Kožíškových Poupat nebo Studánky, zahrnuje se do kreslení v prvouce i písmo hůlkové.

- **Zábavky nalepované a dokreslované¹⁰⁹**

Dále Tůma doporučuje zábavky nalepované a dokreslované, které je možno realizovat barevnými lepícími papíry. Ty učitel nastříhá na různé tvary – čtverce, trojúhelníky, obdélníky, kruhy, půlkruhy a ovály,

¹⁰⁹ Zábavky nalepované a dokreslované spadají do výuky kreslení v prvouce. Slovo „zábavka“ zde vyjadřuje činnost žáků, která je na jedné straně zábavná pro žáky, na straně druhé je součástí systematické výuky.

z nichž děti skládají po ukázce od učitele různé předměty. Od šestého vydání knihy navrhuje Tůma také zábavky skládané z dřivek nebo nalepované z proužků papíru. Pro druhé oddělení doporučuje také vystřihování či vytrhávání z barevných papírů. Takové výtvary se nalepují.

Tůma navrhuje ve druhém oddělení věnovat kreslení zábavek nejméně dvě půlhodiny ze čtyř, které jsou určeny tichému zaměstnání. Děti mají kreslit z paměti, ilustrovat a částečně kreslit i podle skutečnosti. Nejprve mají kreslit do náčrtníku podle předlohy, později z paměti na volné listy. V šestém, sedmém, osmém a devátém vydání knihy Vyučování prvouce na školách venkovských již uvádí, že všechny zábavky související s uměleckou výchovou umožňují znění nových osnov pro vyučování kreslení.

- **Výroba hraček**

Josef Tůma doporučuje od třetího vydání knihy i výrobu hraček pro druhý a třetí školní rok, a to v prvním oddělení bez pomůcek a v druhém oddělení s použitím nůžek a nožů. Hry doporučuje až ve druhém školním roce v hodinách tělocviku, v prvním školním roce pouze tehdy, pokud žáci tvoří celou třídu. V osmém a devátém vydání knihy mezi hry zařazuje veselé cviky napodobující pohyby zvířat, pohybové hry spojené s písněmi a říkankami, rytmické cviky a lidové tanečky.

- **Modelování**

V sedmém, osmém a devátém vydání své knihy připojuje k zábavkám i modelování z hlíny nebo plastelíny. Jako pomůcky uvádí prkénko z doutníkové bedničky, špejli a hlínu. Plastelína je vhodnější, umožňuje tvořit barevně. Tůma doporučuje modelování hlavně z paměti hned po výkladu, teprve pak kreslit, skládat nebo nalepovat. Na modelování navrhuje ve druhém oddělení půlhodinu týdně. Jednou měsíčně doporučuje vytvořit společný model na jednom prkénku.

2.2. Didaktik národní školy

2.2.1. Josef Tůma a osnovy pro obecné školy

Josef Tůma se kromě tvorby v oblasti prvouky věnoval také tvorbě učebních osnov. „*Učební osnovy jsou školním dokumentem, který charakterizuje obecný cíl a pojetí vyučování danému předmětu, vymezuje obsah a rozsah učiva, jeho funkci. Naznačuje i základní metody a organizační formy při probírání jednotlivých oddílů a témat. Není to ovšem předpis postupu ani návod pro mechanické aplikace.*“¹¹⁰

Říšský školský zákon vyhlášený dne 14. 5. 1869 podává novou úpravu národních škol. Bývá nazýván květnový zákon, velký říšský zákon a nejčastěji Hasnerův zákon, jelikož v době jeho přijetí byl ministrem vyučování Leopold Hasner.¹¹¹ Na základě přijatého zákona vznikají školy obecné a měšťanské¹¹², jednotřídní až osmitřídní a učitelské ústavy pro vzdělávání učitelů. Zavádí se povinná osmiletá školní docházka a podle J. Tůmy také nový způsob vyučování. Nový způsob vyučování viděl J. Tůma pravděpodobně v nově formulovaném úkolu škol, kterým bylo vychovávat děti k mravnosti a zbožnosti, rozvíjet jejich duševní schopnosti a vštěpovat jim vědomosti a dovednosti. Cílem výchovy ve škole bylo vychovat z dětí hodné lidi a občany.¹¹³

Podle § 4 říšského školského zákona měl ministr vyučování vydat tzv. vyučovací plány (osnovy). To bylo uskutečněno ministerským výnosem ze dne 12. 7. 1869, kdy byl vydán prozatímní vyučovací plán. Plán obsahoval učební cíle předmětů a metodické pokyny. Navíc obsahoval rozdělení školních roků do tříd a oddělení a dále počet hodin pro jednotřídní až čtyřtřídní školy.

¹¹⁰ Skalková, J. *Obecná didaktika*. Praha: ISV, 1999, s. 81. ISBN 80-85866-33-1.

¹¹¹ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992, s. 10. ISBN 80-7066-607-2.

¹¹² Škola měšťanská byla původně zavedena jako varianta školy obecné, která měla poskytnout vyšší vzdělání než škola obecná, ale nepřipravovala na studium na vysoké škole.

¹¹³ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992, s. 10. ISBN 80-7066-607-2.

V návaznosti na říšský zákon byl vydán dne 20. 8. 1870 řád školní a vyučovací pro školy obecné. Jeho obsahem byl zákaz tělesných trestů ve škole, povinnosti dětí i učitelů a základní pravidla chování dětí ve škole.¹¹⁴ V paragrafu 53 – 60 tohoto řádu byl vydán podrobný návod, jak vyučovat v jednotlivých předmětech. Podle Tůmy šlo o vynikající dílo, které v mnohém nezastaralo ani po 50 letech. Učitelé, kteří vycházeli z učitelských ústavů, podle tohoto řádu sjednotili vyučování na obecných školách a tím podle Josefa Tůmy vytvořili v průběhu 10 let první moderní národní školu.

Jak Tůma uvádí, podle § 63 řádu školního a vyučovacího měly zemské školní rady vytvořit normální osnovy pro jednotlivé druhy škol. Okresní školní rady pak měly tyto osnovy přizpůsobit poměrům jednotlivých školních okresů. Josef Tůma se domníval, že zemské školní rady tehdy nebyly zcela schopné vytvářet osnovy. Situace však byla podstatně složitější a souvisela s dobovou politickou situací. Centrum politického dění bylo ve Vídni, kde měli největší zastoupení ve vládě němečtí liberálové. Liberálové prosazovali centralistické tendence, které však neměly pochopení pro potřeby jednotlivých národů v Rakousku – Uhersku. Navíc vídeňská politika svými policejními zásahy proti shromážděním lidu na památných místech Čech a Moravy zpochybňovala platnost ústavních zákonů, které zaručovaly svobodu projevu a shromažďování. Z těchto důvodů panovala atmosféra nedůvěry ke všemu, co přicházelo z Vídně, školské zákony nevyjímaje.¹¹⁵ Josef Tůma se proto ve svých názorech na neschopnost zemských školních rad mýlil. Zemské školní rady byly pravděpodobně schopné vytvořit osnovy na základě nově vyhlášeného řádu školního a vyučovacího, ale odmítaly přemýšlet o obsahu předkládaných zákonů, které přicházely z Vídně.

Protože zemské školní rady normální osnovy nevypracovaly, vydalo ministerstvo vyučování samo normální osnovy učebné pro školy jednotřídní až osmitřídní dne 18. 5. 1874. Zemské školní rady je měly jen

¹¹⁴ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992, s. 13. ISBN 80-7066-607-2.

¹¹⁵ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992, s. 15. ISBN 80-7066-607-2.

upravit podle potřeb jednotlivých zemí a přidat k osnovám pokyny o vyučování. Jako první tak učinila zemská školní rada v Opavě, která vydala osnovy pro slezské národní školy německé, české a polské dne 15.9.1875. Následovala ji zemská školní rada v Brně svými osnovami pro národní moravské školy české a německé ze dne 24.1.1876. Zemská školní rada v Praze vydala osnovy pro národní školy české a německé v Čechách dne 15.3.1878. Učební osnovy pro školy obecné z roku 1874 obsahovaly jednotlivé předměty věcných nauk. Od třetího ročníku se vyučoval dějepis a zeměpis jako jeden společný předmět. Přírodopis a přírodopis byly vyučovány jako jeden předmět od třetího do pátého ročníku a od šestého do osmého ročníku se vyučovaly jako dva samostatné předměty.¹¹⁶

V této době se již názor české politiky i učitelstva na školské zákony měnil. Změny v postojích byly způsobeny založením mladočeské strany v roce 1874, která později oddělila školství od státoprávního programu. Mladočeši zároveň zpochybňovali význam pasivity a hledali způsoby, jak aktivně ovlivňovat situaci v Čechách.¹¹⁷

Z výše uvedených osnov byly nejdůkladněji vypracovány osnovy slezské, jelikož k nim byly připojeny osnovy škol pokračovacích, osnovy pro školy měšťanské i obecné, dále osnovy řeči české i polské, připojeno bylo i nařízení o školách mateřských, nařízení o vyučování němčině na školách slovanských, dále metodické návody pro vyučování jednotlivých předmětů a vzorné rozvrhy hodin. Celkem tyto osnovy měly 277 stran. Oproti tomu osnovy české i moravské obsahovaly pouze opis normálních osnov z roku 1874.

V roce 1883 byla vydána školní novela. Povolovala úlevy ve školní docházce dětí na venkově a dětí z chudých rodin. Po šesti letech školní docházky mohli rodiče požádat o úlevu ve školní docházce dětí. Dále novela změnila tělocvik pro děvčata na nepovinný předmět a vypouštěla na obecných i měšťanských školách nauku o domácím hospodářství jako samostatný předmět. Osmileté měšťanské školy byly novelou zrušeny a

¹¹⁶ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek.* Praha: UK, 1992, s. 25. ISBN 80-7066-607-2.

¹¹⁷ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek.* Praha: UK, 1992, s. 16. ISBN 80-7066-607-2.

tříletá měšťanská škola se stala vyšší školou připravující žáky pro průmysl a zemědělství nebo pro studium na učitelských ústavech a některých odborných školách.¹¹⁸

Všechny učebné osnovy byly přizpůsobeny změnám školního zákona podle novely z roku 1883. Pro Slezsko byly vydány dne 1. 7. 1884, pro Moravu dne 19. 1. 1885 a pro Čechy dne 18. 7. 1885. Slezské osnovy byly opět nejdůkladnější, obsahovaly osnovy pro školy obecné i měšťanské, instrukce pro učitele v rozsahu 52 stran i návod pro vedení úředních spisů. Celkem měly slezské osnovy 248 stran. Znovu pak byly vydány 1. 6. 1886 a obsahovaly jednotné osnovy pro školy české, polské i německé, lišily se jen osnovy jazyka vyučovacího a psaní. Navíc k nim byly připojeny také formuláře. V Čechách pak vyšel roku 1898 přetisk osnov z roku 1885, který navíc obsahoval úvodní metodické poznámky. Na Moravě vyšly r. 1900 zvláštní osnovy pro školy pětileté.

V roce 1905 byl vyhlášen definitivní školní a vyučovací řád, který vypustil všechny metodické příkazy a stanovil v § 8: „*Osnova naznačuje učební postup jen povšechně. Pro žádný předmět vyučovací nepředepisuje se určitá metoda. Místní učitelské poradě přísluší, aby v mezích, vytčených okresní poradou učitelskou, stanovila učební úkol i postup každé třídy.*“¹¹⁹ Z toho důvodu bylo nezbytné vydat nové osnovy.

Roku 1908 se v Praze konala pátá zemská učitelská konference a v roce 1910 se konala také v Brně. Cílem těchto konferencí bylo vytvořit návrhy nových osnov. Uvedených konferencí se již Josef Tůma aktivně účastnil. Požadavky vyslovené na učitelských konferencích byly zahrnuty do nových osnov. Dne 9. 6. 1913 byly vydány nové osnovy pro německé obecné školy v Čechách. Zemská školní rada pak vypracovala osnovy pro obecné školy české, které byly vyhlášeny 23. 2. 1915. V říjnu téhož roku byly vydány i osnovy pro německé obecné školy na Moravě.¹²⁰

¹¹⁸ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek.* Praha: UK, 1992, s. 19. ISBN 80-7066-607-2.

¹¹⁹ Tůma, J. 1. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek.* Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelů na Moravě, 1927, s. 11.

¹²⁰ Tůma, J. 1. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek.* Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelů na Moravě, 1927, s. 11.

Osnovy z roku 1915 zaváděly nový vyučovací předmět věcných nauk – vlastivědu. Vlastivěda se měla vyučovat od třetího do pátého ročníku. Od šestého ročníku se měly jednotlivé předměty věcných nauk vyučovat odděleně, tedy zeměpis s dějepisem jako jeden předmět, samostatně pak přírodopis a přírodozpyt. Osnovy z roku 1915 se snažily využít dosavadních snah učitelů v oblasti věcného učení, ale zároveň ponechávaly zastaralý požadavek vyučovat reáliím podle čítanky. Ve výuce reálií byly doporučeny vycházky, práce v zahradě a vlastní pozorování žáků. Do výuky mateřského jazyka byly osnovami zavedeny mluvní cviky a důraz se kladl i na sloh, který byl včleněn do výuky již od 4. ročníku. Výuka slohu měla být založena na vlastní tvorbě žáků. Osnovy navíc vymezovaly jen rámec (tzv. rámcové osnovy, dříve nazývané normální osnovy) a uváděly zásady pro tvorbu tzv. podrobných osnov. Podrobné osnovy měly obsahovat výběr učiva, ale učivo mělo být také zpracované v souladu s rozumovým, citovým a volním vývojem žáka. Protože osnovy pro obecné školy české byly vydány poprvé samostatně (dříve vždy vycházely osnovy pro obecné školy české a německé), mohly si dovolit zařadit požadavek národní výchovy.¹²¹

Jelikož osnovy z roku 1915 byly vyhlášeny již za války, nepodařilo se je zcela naplnit. Školství v té době podléhalo značné kontrole a učebnice byly přizpůsobovány politické situaci. Články a národní říkadla podporující národnostní cítění byly ze škol odstraněny a byly nahrazeny jinými, které vyzdvihovaly Rakousko – Uhersko.

Po vzniku Československé republiky vyšly najevo nejrůznější komplikace nejen ve školství. Vzhledem k válce čeští učitelé neznali osnovy z roku 1915 a žádali o vytvoření nových osnov. Problémem však bylo Slovensko, kde byly školy stále církevní, zavedena byla jen šestiletá školní docházka a rozšířená byla i maďarizace obyvatelstva. Bylo nutné zavádět změny postupně. Na Slovensku bylo proto roku 1919 vydáno nové rozdělení šesti školních roků na třídy a oddělení a roku 1921 byly vydány rámcové osnovy, osnovy z vlastivědy a osnovy slovenského jazyka na školách neslovenských. V Čechách, na Moravě a ve Slezsku

¹²¹ Váňová, R.; Rýdl, K.;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992, s. 28 - 30. ISBN 80-7066-607-2.

bylo v této době doporučeno vyučovat podle českých osnov z roku 1915. Pozornost se tedy soustřeďovala především na sjednocení legislativního základu v Čechách, na Moravě a na Slovensku.

Protože různá pedagogická hodnota osnov vyžadovala sjednocení, vyšel dne 21.8.1922 tzv. malý školský zákon¹²², který zaváděl v ČSR osmiletou školní docházku, mezi předměty všech národních škol¹²³ zavedl občanskou nauku a výchovu, ruční práce pro chlapce, nauku o domácím hospodářství a povinný tělocvik pro dívky. Dále předpokládal postupné snižování počtu žáků ve třídě v rozsahu 10 let. Konečný počet žáků ve třídě měl být 60, a to ve školním roce 1932/33. Náboženství však zůstalo povinným předmětem a rodiče žáků bez vyznání museli písemně žádat o uvolnění z výuky náboženství. Tento zákon nebyl učiteli přijat příznivě.¹²⁴

Kvůli potřebě vytvořit nové jednotné osnovy byla vytvořena poradní komise sestavená z 12 členů. Z nich bylo 7 Čechů (N. Černý, J. Hála, E. Havelka, F. Pátek, K. Skřítecká, M. Vítková, S. Vrána), 2 Němci (F. Habermann, Scholz) a 1 Polák (Matula). Tato komise zasedala na 9 schůzích, kde vědecky probrala tištěné návrhy osnov. Kromě členů komise se schůzi účastnili L. Havránek (kreslení a ruční práce), A. Keller (tělesná výchova), L. Popelková, R. Slavková a M. Volková (ruční práce ženské a domácí nauky) a školský referát MŠANO v Bratislavě (jazyk slovenský, karpatský a karpatoruský). Společně se členové komise shodli na několika podstatných závěrech: Bylo nutné vytvořit jednotné osnovy pro školy všech zemí Československé republiky, což znamenalo vytvořit osnovy pro jednotlivé školní roky, ale ne pro různé druhy škol. Bylo nezbytné hájit státní zájem ve vzdělávání, a to poskytnout základní vzdělání všem občanům. Zevní úprava osnov měla mít vzor ve slezských osnovách z roku 1886. Normální osnovy měly obsahovat jednotné dosažitelné množství učiva, které by bylo možné prohloubit podle druhu škol. Zároveň neměly předepisovat určitou osnovu nebo postup ve

¹²² Tzv. malý školský zákon nesl název „Zákon, jímž se mění a doplňují zákony o školách obecných a občanských“

¹²³ Národní školy byl nový souhrnný název pro školy obecné i měšťanské.

¹²⁴ Váňová, R.; Rýdl, K.; Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1. svazek*. Praha: UK, 1992, s.125 - 127. ISBN 80-7066-607-2.

vyučování, jen míru učiva. Nutné bylo připojit také metodické poznámky, které měly být souborem pokrokových didaktických názorů. Osnovy měly přihlížet i k potřebám málotřídních škol, kterých bylo v Československé republice 87%. V nich bylo nutné vytvořit zejména psychologický základ vyučování, zabezpečit nepřímé vyučování a nevyčerpávat zcela učitele.

Josef Tůma již jako ministerský rada byl pověřen zpracováním materiálu probraného v komisi. Vytvořil návrh normálních osnov, který se dělil do několika částí:

a) Poznámky obecné. Obecné poznámky obsahovaly zásady školní výchovy a výuky. Účel obecné školy byl v řízení dětského vývoje ve věku 6 – 14 let, ve vytvoření dobrého základu v žácích a ve výchování dobrého člověka a občana. Na nižším stupni se měly cvičit smysly, na středním stupni převládaly vztahy dítěte k přírodnímu a společenskému prostředí a na vyšším stupni se měly vyučovat širší celky společenské a vzdálenější kulturní hodnoty. Na všech stupních mělo být úkolem školy probudit v žácích zvědavost, samostatnost a vlastní aktivitu. Bylo nutné vycházet především z potřeb žáka, nezabývat se jen rozumem a pamětí, ale rozvíjet i citovou stránku a volní projevy. Samozřejmě i paměť byla nutná v činné škole, ale neměla se stát nástrojem pro pouhé hromadění učiva v paměti. Zároveň zde bylo doporučeno podle možností učivo individualizovat a přihlížet ke zdravotním znevýhodněním žáků.

b) Poznámky k jednotlivým předmětům.

- Občanská nauka a výchova. Dne 13.7. 1922 byl vydán tzv. Malý školský zákon , který zaváděl do škol občanskou nauku a výchovu. Osnovy k tomuto předmětu byly vydány dne 11.4.1923. Nový předmět se rychle vžil do škol. Bylo zjištěno, že ho účinněji vyučovali starší učitelé a lépe ho vyučovaly ženy.

Nově formulovaný předmět v navrhovaných osnovách se měl lišit od dříve vyučované občanské nauky i mravní výchovy (tzv. laické morálky). V předmětu bylo nově přidáno heslo politika a byla zrušena hesla o pohlavním vyučování mládeže (o tom se dále mělo jednat s ministerstvem veřejného zdraví). Tento předmět na nižším stupni splýval s prvoukou, na středním stupni se opíral o učení o domovině a na vyšším stupni se v něm soustřeďují výchovné aspekty všech předmětů.

- Jazyk vyučovací. Tento předmět se měl vyučovat metodou mluvních cviků, aby se rozvíjel rozum i řeč žáků současně. Pomalu se mělo postupovat ke spisovnému jazyku. Předmět v sobě zahrnoval mluvní a mluvnické cviky, četbu, sloh a mluvnici s pravopisem. V elementárních třídách se mělo navázat na lidovou kulturu předškolního věku. Chybou by bylo předkládat mluvnická pravidla. Zprvu byla důležitá hlavně řeč dětí, později mluvní cviky a mluvnické cviky, které vedou k podvědomé spisovné řeči. Teprve pak je možné vyučovat mluvnická pravidla. Základem pro četbu byla čítanka doplněná mimočítankovou četbou. Pravopis měl mít základy na nižším a středním stupni školy. Sloh se měl vyučovat na středním stupni reprodukcí způsobem a na vyšším stupni měly být položeny produkční počátky slohu.

- Věcné nauky. Tento předmět se dělil na prvouku, nauku o domovině, zeměpis, přírodopis, přírodozpyt a dějepis. Všechny předměty měly vycházet z domoviny. Prvouka se vyučovala v prvním až třetím školním roce a měla naučit žáky pozorovat přírodní a společenské jevy svého okolí. Měla se vyučovat v hodinách jazyka vyučovacího, občanské nauky a výchovy a ručních prací výchovných. Má vycházet od místa školy (venkov nebo město). Žák má vyjadřovat své zkušenosti řečí a plastickými výtvary. Nauka o domovině (vlastivěda) se měla vyučovat ve čtvrtém a pátém školním roce a měla naučit žáky poznávat rozumově přírodní a společenské jevy v okolí. Měla stejné základy jako prvouka, ale měla zvýšené požadavky na žáky. Zeměpis, přírodopis, přírodozpyt a dějepis se vyučovaly v šestém až osmém školním roce. V zeměpise se měla pěstovat láska k domovině, utvrzovat státní sebevědomí a úctu ke kultuře i k práci jiných národů. Mělo se vyučovat čtení map a z něho poznávat různé oblasti a souvislosti mezi poměrem oblastí a životem obyvatel. V přírodopise měla být upevňována láska k přírodě a ukázán vztah člověka a přírody. Žáci měli pozorovat cizí i domácí přírodniny, způsob života živočichů a prostředí, v němž žijí. Dále se zde vyučovalo lidské tělo, zásady první pomoci a hygieny. Přírodozpyt pomáhal poznávat fyzikální jevy a rozumět jim. Postupovat se mělo od zkušeností z pokusů, přes vycházky až k exkurzím do dílen a průmyslových závodů. Dějepis učil historii Československého státu a dějiny vlastního národa.

V popředí měly stát dějiny lidu a jeho kulturní vývoj. Dějepis učí rozvíjet paměť, cit, vůli a rozum. Zároveň sem patří i výuka lidového umění a ochrana památek.

- Počty s naukou o útvarech měřických. Žák by se měl v tomto předmětu naučit chápat a číselně a prostorově vyjadřovat jevy prostředí. K tomu by měly vést početní příklady. Počty by měly být chápány jako princip výuky, ne jako učební předmět. Od žáků se požaduje poměrná spolehlivost v odhadování, měření a vypočítávání délek, ploch a těles v praktickém životě. V prvním školním roce by žáci měli tvořit čísla do 30, ve třetím školním roce již do 1000. Na dolním stupni bylo požadováno pamětné počítání s $1/2$, $1/3$, $1/4$, $1/5$ a $1/10$.

- Kreslení. Tento předmět měl být založen na psychologii dítěte, měl tedy vycházet z dětských představ. Kreslení mělo být chápáno jako zásada výchovná i jako učební předmět. Osnovy jsou upraveny podle typu škol.

- Psaní. Cílem předmětu je psát zřetelně, pěkně a přiměřeně rychle. Na dolním stupni byl kladen důraz na nacvičení tvarů písmen, na středním stupni na spojování písmen a na vyšším stupni na rychlé psaní. Navíc se klade důraz na získání osobitého rukopisu. Učitelství sbor určí tvar písmen pro každý rok. Písmo okrouhlé bylo vypuštěno, písmo zdobné se mělo vyučovat v hodinách kreslení.

- Zpěv. Cílem předmětu bylo vzbuzovat a rozvíjet smysl pro hudební krásno. V tomto předmětu se měla vyučovat soustavně cvičení hudební a znalost notového písma. Vyučoval se nejen zpěv, který měl být hudebně krásný, ale i zřetelná výslovnost, čistá intonace v řeči, správný přízvuk, přesnost v rytmu, přiměřené oddechy v řeči a procítěný přednes.

c) Poznámky k osnovám pro školy národní. Protože v Československé republice bylo 86,22% málotřídních škol, musely se osnovy věnovat i jim. Šlo zejména o přímé a nepřímé vyučování, o vyučování v odděleních a ročních bězích.

d) Rozdělení školních roků do tříd a oddělení. Na školách existovaly 3 stupně: dolní 1. – 3. školní rok, střední 4. a 5. školní rok, vyšší 6. – 8.

školní rok. Školy, které měly jen 5 školních roků, byly také rozděleny do 3 stupňů.

e) Učebné knihy pro věcné nauky. Zde bylo stanoveno, že na vyšším stupni mají být zvláštní učebnice pro zeměpis, dějepis a přírodovědu. Tyto učebnice však musí být nejprve schváleny a vyhlášeny ve Věstníku MŠANO.

f) Skupení žáků a počet týdenních hodin. U děvčat je týdně více hodin, protože mají navíc předmět ruční práce s domácími naukami. Počet hodin celkem však není vyšší než v dosavadních osnovách.

g) Účel a rozvrh učiva pro jednotlivé předměty. Tento oddíl obsahuje rozvrhy všech předmětů kromě náboženství. Náboženství i nadále určuje církev.

Návrh normálních osnov upravený Josefem Tůmou byl vytištěn ve Státním nakladatelství a obsahoval celkem 135 stran. Byl zaslán pod číslem 24.176/27 k posouzení odborům ministerstva, zemským školním úřadům, členům poradní komise a pedagogickým odborníkům. Celkem byl zaslán 75 posuzovatelům. Vrátilo se 57 posudků.

Z odborů ministerstva školství a národní osvěty se vyjádřil odbor II., III., IV. a studijní odbor. Všechny zmíněné odbory s osnovami souhlasily a některé odbory připojily jen několik poznámek k vyučování jednotlivým předmětům.

K obecným poznámkám se vyjádřili S. Vrána a Svaz československých učitelů, kteří požadovali, aby předpokladem nových osnov bylo nejprve zjištění optimálního množství školní práce pro děti různého věku a hygienických otázek s vlivem na množství a jakost učiva (jako je výkonnost, únava, únavnost jednotlivých předmětů, denní doba apod.), dále aby byly zjištěny psychologické možnosti u dětí různého věku a podle nich aby bylo vybíráno a přizpůsobováno učivo. Požadovali splynutí učiva vyučovacích předmětů do věcných a zájmových celků. Osnovy byly podle nich staré, nesourodé a netvořily myšlenkový celek. Navrhovali vyhlásit osnovy jako prozatímní a zřídit komisi z odborníků fyziologů, hygieniků, psychologů a pedagogů, kteří by sbírali materiál a z něho stanovili jednotlivé zásady pro nové osnovy. Josef Tůma se proti způsobu práce uvedeného v posudku Svazu československého

učitelstva postavil již dříve, protože pedopsychologické výzkumy nebyly zatím vůbec prováděny na dětech v Čechách, na Moravě nebo na Slovensku. Než budou sebrána data ve všech krajinách a na všech druzích škol, bude to trvat několik desetiletí, jako například v Americe nebo ve Francii. Zahraniční výzkumy mají data z jiných zemí, ta však v Československu nemohou být podkladem k práci. Mohou být jen ukazatelem další cesty bádání. Navíc se zde vynořuje otázka, zda lze vůbec získat správný pedopsychologický materiál metodami přírodovědeckého bádání.¹²⁵ Ale i přesto je podle Tůmy nutné sjednotit praxi ve vyučování, zejména ze státních důvodů. Navíc vzhledem ke slovenským školám a poválečné didaktické způsobilosti českého i německého učitelstva nelze zavádět novoty. Je nutné zejména sjednotit praxi škol, zavést to, co nebylo zavedeno z opravných návrhů školských teoretiků a praktiků a umožnit vývoj obecné školy ke škole činné. Odstranění vyučovacích předmětů a nahrazení je zájmovými a věcnými celky lze zavést na několika školách pokusně, jak to již praktikují v Hamburku, ale není možné je zavést do všech škol podle § 2 zákona ze dne 13.7.1922 č. 226. Na požadavek sestavit komisi z odborníků pro sběr dat, která by sloužila jako podklad pro vytvoření zásad pro nové osnovy, odpovídá Tůma slovy Otakara Kádnera. Ten na otázku, proč nepodal ministerstvu školství a národní osvěty posudek normálních osnov, odpověděl: „*To je věcí školských praktiků.*“¹²⁶ Tůma proto upozorňuje, že ve všech státech tvoří osnovy školští praktikové, kteří se opírají o výsledky didaktické práce ve škole. Při školní práci se didaktické zkušenosti shromažďují a šíří velmi pomalu. Proto pokud by tyto normální osnovy vešly v platnost v letech 1929 – 1931, bude potřeba minimálně 10 let, aby se prakticky vžily, a to za předpokladu, že nenastanou podstatné změny v organizaci obecných škol zavedením obvodních měšťanských škol. Do té doby se ukáže, jestli rozvoj pomocných pedagogických věd

¹²⁵ Tímto stanoviskem se Josef Tůma staví proti V. Příhodovi a behavioristické psychologii, která se stala východiskem pro Příhodovu vnitřní reformu školy. V Příhoda se domníval, že je možné získat naprosto přené poznatky o žákovi, resp. o jeho chování, aby bylo možné rozhodnout o úkolech pro žáka, způsobech práce a času k nim určeném.

¹²⁶ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma. Votum k I. Návrhu učebních osnov.

položí základy pro vypracování nových učebných osnov. Nyní se však musí úpravy osnov odvíjet od zkušeností učitelů.

Zemský školní úřad v Brně doporučoval zcela vypustit obecné poznámky a ve všech předmětech stanovit minimální požadavky na učivo. Metodické poznámky doporučoval vydat odděleně jako instrukce.

Objevila se námitka, že nebylo přihlédnuto k návrhům učitelstva. Tůma na tuto výtku reaguje, že zástupci učitelstva podali velice málo pozměňovacích návrhů. Navíc většina z nich nesouhlasila se základními směrnici normálních osnov. Návrhy učitelstva, které se směrnici normálních osnov souhlasily, byly do návrhu zaneseny, např. znění poznámek o vyučování jazyku mateřskému, úvodní poznámky k tělesné výchově a text osnov zeměpisu, zpěvu a ženských ručních prací.

Pokud jde o výtku, že osnovy jsou staré a nepřinášejí nic nového, upozorňuje referent Tůma, že normální osnovy vycházejí v základě z německých osnov pro Čechy z roku 1913 a z českých osnov pro Čechy z roku 1915. Pro ostatní části Československé republiky jsou však osnovy zcela nové. České školy na Moravě měly poslední osnovy z roku 1885, ve Slezsku z roku 1886 a slovenské školy měly pouze rámcové osnovy z roku 1920. Ale i pro Čechy je v normálních osnovách mnoho nového. Poznámky jsou zpracovány se zřetelem k činné škole, nové je rozdělení školních roků do tříd a oddělení i počet týdenních hodin, účely a rozvrhy učiva jsou úplně nově upraveny, ve školách trojtřídních a vícetřídních je odstraněno nepřímé vyučování v 6. – 8. školním roce, dále je upraveno vyučování kreslení, zeměpisu, dějepisu a tělesné výchovy. Navíc jsou zde poprvé připojeny osnovy slovenského jazyka, polského jazyka, rusínského jazyka a maďarského jazyka.

Poznámkám k jednotlivým předmětům bylo vytýkáno, že nejsou úměrné svým rozsahem, proto byl vznesen požadavek zkrátit poznámky k občanské nauce a výchově a k jazyku vyučovacímu, ponechat úvody k reáliím a počtům, lépe vypracovat stati o kreslení a zkrátit oddíl o ručních pracích výchovných. Dále vynechat ženské ruční práce v druhém školním roce a pozměnit rozdělení školních roků na třídy a oddělení ve školách trojtřídních. Zároveň se objevil požadavek ponechat školám dostatek času na vypracování podrobných osnov.

Objevil se požadavek vypustit zmínku o buzení náboženských citů. Tůma však připomíná, že obecné poznámky nařizují, aby škola věnovala plnou pozornost vývoji citů u žáků a jejich volným projevům. A protože je náboženství také školním předmětem, musí se škola zabývat i vývojem náboženských citů. Navíc normální osnovy budou závazné i pro církevní školy na Slovensku.

Moravská zemská školní rada opětovně vznáší návrh, aby se učení o domovině nazývalo vlastivěda a přírodověda. Tůma však v nauce o domovině vidí všestranné poznání domova a první poučení o rodné zemi a Československé republice. Není proto nutné oddělovat toto poznání domova do dvou předmětů.

Nejčastěji se ohrazovali posuzovatelé proti osnovám kreslení. Jde zejména o jejich formu, kde nejsou zcela jasné poznámky ani samotné osnovy. Ministerstvo školství a národní osvěty si proto vyžádalo podrobné praktické vysvětlivky od autora osnov L. Havránka. Ten bohužel těžce onemocněl a nemohl vysvětlivky zpracovat. Osnovy kreslení se v současné době zcela mění a mají nový základ. Je proto podle Tůmy nutné si osnovy pozorně přečíst a vyzkoušet v praxi.

Svaz československého učitelstva se ohrazuje proti slovnímu pamatování probíraných dějepisných lekcí. Osnovy dějepisu požadují, aby učitel se žáky vytvořil v každém roce přibližně 15 zaokrouhlených celků, které si žáci mají slovně pamatovat. Tůma zastává názor, že náboženství a dějepis jsou jediné předměty, kde se musí vyučovat dogmaticky. Učivo je tedy nutné vštěpovat do paměti žáků.

K rozdělení do školních roků bylo požadováno, aby na školách trojtřídních zůstalo staré rozvržení školních roků do tříd a oddělení. Ve starém rozdělení spadal do první třídy 1. a 2. školní rok, do druhé třídy 3. a 4. školní rok a do třetí třídy 5. až 8. školní rok. Nové rozdělení zahrnuje v první třídě 1. až 3. školní rok, ve druhé třídě 4. a 5. školní rok a ve třetí třídě 6. až 8. školní rok. Posuzovatelé uvádějí, že novým rozdělením se hromadí žáci v první třídě a druhé třídy pak mají méně žáků. Totéž požadují různé místní školní rady, které uposlechly vybidnutí prostřednictvím Českého učitele. Tůma zde připomíná, že již od počátku upozorňoval na vyšší počet žáků v první třídě, který však bude jen

dočasný. Tato jediná nevýhoda nového rozdělení stojí proti několika výhodám, které z něho plynou. Jde zejména o to, že je učivo věcně rozděleno do stejných školních roků jako na školách ostatních, odstraní se nahromadění pěti školních roků ve třetí třídě, na vyšším stupni je odstraněno vyučování v odděleních a škola bude používat stejné učebnice jako ostatní druhy škol. Tyto výhody převyšují namáhavější práci učitele v první třídě. Navíc slezská zemská školní rada s tímto rozdělením zcela souhlasí.

Dr. R. Šimek požaduje, aby osnovy přihlížely k zavedeným učebnicím a zabývaly se tak konkrétním pedagogickým materiálem. Na to Josef Tůma odpovídá, že normální osnovy unifikuji vyučování ve všech předmětech kromě mateřského jazyka a psaní. Není proto možné, aby osnovy v jakémkoli předmětu přihlížely k učebnicím šesti různých národů. Navíc by středem vyučování měla být osobnost učitele, ne učebnice. Učitelé by neměli být otroky učebnic.

Řídící učitel Jan Kozák žádá, aby byl k osnovám připojen výčet učebních pomůcek. Tůma schvaluje tento požadavek, ale sám přiznává, že zatím není dostatek pomůcek domácího původu. Většina pomůcek (např. obrazů k přírodopisu) je německých. Proto připomíná, že cílem školské správy je vydávat a urychlovat vydávání domácích školních pomůcek k výuce.

B. Bydžovský namítá, že je týdenní počet hodin příliš vysoký, zejména pro děvčata. Hledá nápravu ve zkrácení počtu hodin náboženství. Tůma však odpovídá, že náboženství má počet hodin stanovený § 3, odst. 2 zákona ze dne 13.7.1922 a nelze tedy hodiny náboženství snížit. Nejnižší počet týdenních hodin je od roku 1889 navýšen jen o 1 hodinu, nejvyšší počet týdenních hodin se nezměnil.

Svaz československého učitelstva žádal volný rozvrh hodin pro všechny učitele. Tůma zde připomíná, že není možné vyhovět tomuto požadavku jednak s ohledem na školy málotřídní, jejichž rozvrh je vázán nepřímým vyučováním žáků, jednak proto, že učitelé ještě nejsou dostatečně didakticky zdatní pro volný rozvrh hodin. V Československu již byl zaveden na některých školách volný rozvrh hodin, ale všude se žákům podařilo ho odstranit. Proto jsou nutné změny rozvrhu povoleny

jen se souhlasem správce školy. Volný rozvrh hodin je v současné době vhodný jen pro školy pokusné, které ho mohou zavést jen se souhlasem ministerstva.

Josef Tůma jako referent vypracoval vyjádření k jednotlivým dotazům. Probral podrobně všechny posudky a odpovědi na vznesené požadavky přednesl na přednášce školským inspektorům 9.4.1927 a doplnil je do druhého návrhu normálních osnov pro školy obecné.

Dále Tůma uvedl, že normální osnovy vejdou v platnost v letech 1929 – 1932. Ve školním roce 1929/30 vejdou v platnost úvodní poznámky, týdenní počet hodin pro jednotlivé předměty a osnovy učiva pro nižší stupeň školy (1. – 3. školní rok). V dalších dvou letech začnou platit osnovy pro učivo středního a vyššího stupně školy, a to ve školním roce 1930/31 na středním stupni školy (4. a 5. školní rok) a ve školním roce 1931/32 na vyšším stupni školy (6. – 8. školní rok). Místní učitelské porady mají za úkol vypracovat podrobné osnovy pod vedením okresního školního inspektora. Vypracované podrobné osnovy schválí okresní školní výbory, na Slovensku a na menšinových školách je schválí okresní školní inspektoři. Po 6 letech by měly podat učitelské sbory zprávy o zavedení nových osnov a uvést návrhy na případné změny.

Josef Tůma zaujal k posudkům vlastní stanovisko, podle něj upravil první návrh osnov a vytvořil druhý návrh normálních osnov. Tento druhý návrh osnov byl zformulován koncem září 1928. Důvody změn uvedl Josef Tůma ve spise 30.315/28.¹²⁷ Osnovy pro školy obecné byly vydány tiskem v roce 1928. Prvouka stále nebyla samostatným vyučovacím předmětem.

2.2.2. Vývoj věcných nauk až ke vzniku prvouky

Jak Josef Tůma uvádí, základem prvouky byly věcné nauky. Ty však dříve nebyly úředně zavedeny do našich škol, i když se o nich zmiňoval již E. Rochow roku 1770. V praxi bylo zavedeno pouze tzv. názorné vyučování, které probíhalo v hodinách vyučovacího jazyka a nebylo tedy samostatným vyučovacím předmětem.

¹²⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma. Votum k I. Návrhu učebních osnov.

Zásady jejich vyučování však položil již J.A.Komenský, když doporučoval využívání smyslů při vyučování, spojoval věcné učení s jazykovým, upřednostňoval mateřský jazyk pro výuku, přirozenou metodu vyučování, žákovu samočinnost, zapamatování jen pochopených věcí a vycházel ze zkušeností žáka podle jeho vývoje. Do Felbigerovy *Knihy methodní* (1777) se Komenského myšlenky téměř nedostaly, jelikož ve školách triviálních věcné nauky nebyly vyučovány vůbec a ve školách hlavních a normálních se vyučovaly jen základy přírodovědy, zlomky dějepisu a zeměpisu. Vše se vyučovalo především pamětně. Johann Ignaz von Felbiger sestavil zvláštní učebnice pro věcné nauky, které se používaly vedle dvoudílné čítanky. V roce 1805 vyšlo Politické zřízení školské, které přikazovalo, aby se vše vyučovalo pouze nazpaměť a bezvýhradně podle učebnic nebo *Knihy methodní*.¹²⁸

U nás byly věcné nauky teoreticky vymezeny až J. V. Svobodou roku 1839 a jeho dílem *Školka čili prvopočáteční praktické, názorné, všestranné vyučování malých dětí k věcnému broušení rozumu a ušlechtnění srdce s navedením ke čtení, počítání a rýsování pro učitele, pěstouny a rodiče* (1839). Josef Tůma udává základní body Svobodova názorného vyučování.¹²⁹ Svoboda byl podle Tůmy neobyčejný znalec dětského duševního vývoje. Kladl důraz na tělesnou výchovu, vyučoval většinou v přírodě, vyučování doplňoval ručními pracemi, kreslením a zpěvem a dával dětem i mravní ponaučení. Ke svým věcným výkladům připojoval čtení, psaní a počítání. Ačkoli byla Svobodova *Školka* určena pro opatrovny předškolních dětí, měla značný vliv na počáteční vyučování až do sedmdesátých let 19. století.¹³⁰

Na Svobodovu *Školku* navazoval vyučovací postup K. S. Amerlinga, který podával vůbec první vymezení věcných nauk. Žádal názorné vyučování a vyučovací postup rozdělil do 25 věcných skupin ve své

¹²⁸ Tůma, J. I. úvodní přednáška. *Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy*. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 5-6.

¹²⁹ J. V. Svoboda kladl důraz zejména na tělesnou výchovu, do které zařazuje hry, poučení o lidském těle a vštěpuje i zdravotní pravidla. Své vyučování se snaží umístit především do přírody a doplňuje ho výukou o řemeslné práci, zavádí ruční práce, tvořivost dětí podporuje kreslením, zařazuje zpěv a mravní poučení. Navíc připojuje základy čtení, psaní a počtů.

¹³⁰ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XA/8. *O vyučování prouze na školách venkovských*, 1927.

Denní škole. Počátky názorného učení jsou u Amerlinga položeny již v opatrovně u dětí 4-5 letých. Do „názorny“¹³¹, kam měly přicházet děti ve věku 6 let, zařadil jednu hodinu denně názorného vyučování o živlech, silách a surovinách pro lučbu, dále chtěl vyučovat třikrát týdně přírodopis, kreslení podle jednoduchých přírodních tvarů, počty, čtení a psaní, zpěv podle sluchu, pamětní učení tzv. přednášenek (pravděpodobně říkanek nebo básní) a jednodušších příběhů z vlasti, tělocvik a náboženství, které není vázáno na vyznání. Náboženství mělo navazovat na názorné učení, zpěv a přírodopis. Jde o základy reálií, kde se probírá v zeměpise místopis s dějepisem, jehož základy jsou vždy v místě rodiště dětí a rozšiřuje se postupně dále od rodiště. V dalším roce se spojuje s přírodopisem celé vlasti, přidává se dějepis a zeměpis porovnávající vlast a cizinu a vše se zakončuje úvodem do jednotlivých nauk. K. S. Amerling je považován za zakladatele věcného učení u nás Podle Josefa Tůmy je Amerlingovo pojetí věcných nauk „*prvé naše zcela moderní a soustavné osnování věcných nauk v duchu Komenského.*“¹³²

Roku 1848 podal K. S. Amerling Národnímu výboru Návrh pro národní školy, kde oproti dosavadnímu formálnímu vzdělání staví do popředí věcné vzdělání, tedy i věcné nauky. V roce 1848 se však zákon, který měl zavést věcné nauky do škol, nepodařilo prosadit vzhledem k vídeňským revolučním bouřím. Místo toho byl položen základ věcných nauk na školách obecných čítankami Vinařického, kde byly články rozděleny podle svého účelu na články nábožensky a mravně vzdělávací, dále na články přírodopisné, zeměpisné a dějepisné a na články o občanské nauce a o polním hospodářství. Poslední typ článků se stal základem pro vyučování věcných nauk.¹³³ V roce 1848 však vláda také dovolila, aby učitelé zavedli do škol tzv. cvičení smyslů a řeči, kterému

¹³¹ K. S. Amerling chtěl rozdělit národní školství na školky (škola mateřská pro dvouleté a tříleté děti a opatrovna pro čtyřleté a pětileté děti), přípravný (názorna pro šestileté děti, odlikovna pro osmileté děti) a věcnice (putovny pro devítileté děti, naukovna pro desetileté, průmyslovna pro jedenáctileté, účetna pro dvanáctileté a vědomna pro třináctileté až čtrnáctileté děti). Štverák, V. *Dějiny pedagogiky II.* Praha: UK, 1991, s. 106.

¹³² Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek.* Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s 6-7.

¹³³ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek.* Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s 7.

byla věnována hodina v ročním přípravném učitelském kurzu. Cvičení smyslů a řeči bylo často nazýváno názorné nebo věcné učení. Vládní nařízení odkazovalo učitele, aby se poučili ve spisu A. Diesterwega *Wegweiser zur Bildung für deutsche Lehrer*.¹³⁴ Cvičení smyslů a řeči se ale na školách vyučovalo výhradně podle článků z čítanek a Slabikáře. V přírodopise se vůbec nepřihlíželo k prostředí, v němž žáci žili, v zeměpise se vycházelo z pojmů a český dějepis byl přizpůsoben vídeňskému absolutismu. Protože rozvrh hodin nebyl zcela vymezen (cvičení smyslů a řeči nebylo samostatným předmětem, vyučovalo se v hodinách ostatních předmětů), pomůcky nepodléhaly schválení úřadů a osnovy si učitelé připravovali sami, vyučovaly se věcné nauky různě. Žáci Amerlingova Budče využívali drobné příručky a snažili se vyučovat v duchu názorů svého učitele. Jiní učitelé se striktně drželi úředních předpisů a vyučovali pouze podle čítanek. Někteří učitelé se věcným naukám věnovali jen příležitostně, zejména při mluvnických cvičeních, dále při cvičeních početních a krasopisných.¹³⁵

K. S. Amerling vytvořil postupně nástěnné obrazy k vyučování věcných nauk. V roce 1850 vydal obrazy Živočichové, v roce 1852 Rostliny jedovaté, houby a rostliny pěstované, v roce 1857 Třicet dílen řemeslnických a v roce 1859 Život v přírodě v jednotlivých měsících.¹³⁶ Josef Tůma v Amerlingových obrazech viděl první českou pomůcku pro vyučování věcných nauk.

V roce 1857 byla vypracována příručka pro učitele pod názvem *Vyučování v první třídě*, kterou zpracoval podle příručky *Das erste Schuljahr* a podle Denzelových myšlenek Svobodův žák T. Vorbes. Vyučování se nemělo opírat pouze o logiku, ale nesmělo ani přecházet v různé hříčky.¹³⁷ T. Vorbes ve své příručce požaduje, aby v názorném

¹³⁴ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XA/8. O Vyučování prvouce na školách venkovských, 1927.

¹³⁵ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 7.

¹³⁶ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 7-8.

¹³⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XA/8. O Vyučování prvouce na školách venkovských, 1927.

vyučování převládala stránka formální. Žáci se mají učit pozorovat, myslet a mluvit a zároveň číst, psát a počítat. Nevynechává ani kreslení a zpěv. Cílem je náboženské a mravní vzdělání mládeže.¹³⁸ Vyučování se nemělo opírat pouze o logiku, ale nesmělo ani přecházet v různé hříčky.¹³⁹

Josef Tůma vidí základ počátečního věcného učení ve Svobodově Školce, Vorbesově Vyučování v první třídě a v Amerlingových Obrazech. Tato díla byla základem až do vydání Hasnerova zákona roku 1869.

Hasnerův školní zákon zavádí do škol realie, ve kterých měli žáci získávat základní poznatky ze zeměpisu, dějepisu, přírodovědy a geometrie, které mají být spojovány s tzv. názorným vyučováním a s výukou čtení.¹⁴⁰ Ve stejném roce, kdy vešel v platnost Hasnerův zákon, vydal J. Sokol své dílo Věcné učení na školách obecných, jehož první díl pod názvem Domácnost byl určen pro první třídy a učivo řadil podle věcných oborů. Celé dílo bylo založeno na zeměpise, na nějž navazoval přírodopis poznáváním jevů okolí. Vyvrcholením zeměpisu pak byl dějepis. Dále do věcných nauk řadil silozpyt, který spočíval v pozorování změn v přírodě a ve vyhledávání příčin, které tyto změny způsobují. K silozpytu se pak připojovaly technologie. Podle Josefa Tůmy byl Sokolův pokus tehdy velkým pokrokem, ale opustil tím i Amerlingův základ, kterým měl být domov žáků.¹⁴¹

V dalších dvaceti letech od roku 1869 nepřinesly spisy z této oblasti téměř žádné nové poznatky po stránce teoretické ani praktické. Vycházela řada spisů o počátečním věcném učení, některé byly přeložené z němčiny, jiné byly ryze české, např. F. Tesař: Názorné vyučování v první třídě obecných škol (1873), Schubert – Blažek: Věcné vyučování ve škole obecné (1880), J. Dolenský – Patera: Metodické výklady (1881), J. Růžička: Věcné učení na prvním stupni věku mládeže

¹³⁸ Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: nákladem České grafické unie, 1920, s. 17 – 18.

¹³⁹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XA/8. O Vyučování prvouce na školách venkovských, 1927.

¹⁴⁰ Podroužek, L. *Úvod do didaktiky prvouky a přírodovědy pro primární školu*. Dobrá Voda: vydavatelství Aleš Čeněk, 2003, s.21.

¹⁴¹ Tůma, J. 1. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 8.

(1883), F. Krček: Názorné vyučování na nižších vyučovacích stupních škol národních (1885), F. Petřík: Podrobné navedení, jak cvičiti smysly a řeč v první třídě obecných škol (1892) a A. Lhotský: Vyučování ve třídě elementární (1893). Pouze dílo F. Krčka přineslo nové poznatky v herbartovském zpracování věcného učení, které však bylo nepřirozené a strojené¹⁴². V roce 1883 byl Hasnerův zákon novelizován nařízením ministerstva a tím bylo omezeno vyučování reáliím, které bylo v nižších ročnících připojeno k výuce čtení.¹⁴³

Učivo věcného či názorného učení bylo převážně popisné (využívalo popisy předmětů a dějů z okolí žáků¹⁴⁴) a výpravné (využívalo pohádky, povídky, bajky hádanky, říkadla a písně¹⁴⁵). Důraz byl kladen především na paměť, která byla u žáků přetěžována. Roku 1887 vydal A. Machač česky knihu E. Jordana pod názvem Učivo k názornému vyučování v prvních ročnících školy národní a zdokonalil její část výpravnou. E. Jordan, cvičný učitel vídeňského pedagogia, sestavil svůj spis na základě nástěnných obrazů k názornému vyučování s názvem Jaro, Léto, Podzim a Zima. Jeho kniha byla návodem, jak podle těchto obrazů vyučovat, tedy jak vyučovat podle čtvera ročních období. Použil v ní postup Denzelův¹⁴⁶ a spojil jej s Grassmannovými mluvnickými cviky¹⁴⁷. Omezil v knize popisný text, snažil se jej přizpůsobit vývoji dětské mysli, přidal část výpravnou, písně a kresby. A. Machač ve svém českém vydání knihy přidal podle návodu Bartoše lidové básně,

¹⁴² Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XA/8. O vyučování prvouce na školách venkovských, 1927, s. 6.

¹⁴³ Podroužek, L. *Úvod do didaktiky prvouky a přírodovědy pro primární školu*. Dobrá Voda: vydavatelství Aleš Čeněk, 2003, s.21.

¹⁴⁴ Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Nákladem České grafické unie a.s., 1928, s. 23.

¹⁴⁵ Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Nákladem České grafické unie a.s., 1928, s. 23.

¹⁴⁶ B. G. Denzel soustřeďuje učivo okolo šestnácti témat: 1) školní světnice a vše, co v ní jest, 2) škola, 3) zevní uspořádání těla lidského, 4) poměry domácí a rodinné, 5) otcovský dům, 6) vesnice (město), 7) zahrada, 8) louka, pole, vinice, 9) les, 10) hory, kopce, údolí, 11) voda, pramen, potok, řeka, 12) meze (hranice), 13) živí tvorové, zvířata, 14) obloha, mraky, slunce, měsíc, hvězdy, 15) denní a roční časy, 16) příroda povšechně a člověk.

¹⁴⁷ F. H. G. Grassmann dělí vyučovací postup do třinácti cvičení: 1) jména věcí (podstatná jména a jejich číslo), 2) celek a části (druhý pád podstatných jmen), 3) počet věcí (číslovky), 4) místo, postavení, poloha (příslovce místa a předložky), 5) světlo a barva (přídavná jména a podstatná jména odtažitá), 6) tvar (poloha), 7) velikost (přídavná jména a stupňování), 8) směr (přídavná jména, příslovce místa), 9) zvuk (slovesa), 10) hmat, chuť, čich (přídavná jména), 11) pohyb a klid (slovesa a příslovce), 12) souvislost věcí (užití spojek), 13) čas (příslovce a spojení vět v souvětí).

k popisnému učivu připojil mnoho pohádek, básniček, říkadel, písní, hádanek a her. Navíc prohlásil výpravnou část za stejně důležitou, jako je část popisná. Stále však podle Tůmy byla tato kniha založena na umělém obrazu a ne na životě. Její klady viděl v tom, že se vyučování mělo zakládat na dětské zkušenosti a mělo zůstat jen u věcí nejnnutnějších, aby rozšíření a doplnění učiva mohlo přijít na vyšších stupních školy.¹⁴⁸

Roku 1898 navrhl J. Smrtka název prvouka pro názorné vyučování. Tůma vysvětluje význam slova prvouka, které v sobě obsahuje počátky všech předmětů (prvo – uka).

V této době se do výuky mateřského jazyka vkládá Antonín Janů, který zavádí metodu mluvních cviků. Věcné učení se podle A. Janů změnilo ve verbalismus, který nevnímá rozdíl ve vývoji jednotlivých žáků. zásluhou Antonína Janů se prvouka zařadila do reformy jazykového vyučování. Rozvoj dětského vyjadřování by měl být podle A. Janů založen na pozorování a popisování skutečných předmětů a dějů. Antonín Janů v procvičování popisu reálných předmětů a dějů viděl základ slohu. Josef Tůma souhlasil s Antonínem Janů, ale navíc správně zařadil popis reálných předmětů a dějů do reálného vyučování. Tím vytvořil spojovací můstek mezi vznikající prvoukou jako součástí reálií a mezi jazykovým vyučováním. Hlavním požadavkem A. Janů na reformu jazykového vyučování byla zásada individuálního vývoje dětského vyjadřování. J. Tůma ji přenáší i do prvouky, kde se projevuje požadavkem, aby učitel zkoumal vlohy jednotlivých žáků, pozoroval jejich styl vyjadřování a dále ho rozvíjel. Učitel má dávat dětem příklad správným vyjadřováním a podporovat spisovné vyjadřování dětí příležitostnými mluvními cviky již od začátku školní docházky. Antonín Janů zároveň vystupoval proti názoru Josefa Kliky, který žádal vyučovat reálie pouze podle čítanky. Janů požadoval, aby se reálie vyučovaly za využití okolí přírodního i společenského. Tyto názory se ujaly na českých

¹⁴⁸ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XA/8. O Vyučování prvouce na školách venkovských, 1927.

školách a učitelé požadovali, aby názory A. Janů byly zahrnuty do učebných osnov.¹⁴⁹

V roce 1902 se na IV. zemské poradě učitelské v Čechách přijaly v jednotlivých rezolucích názory A. Janů. Ve věcných naukách se již nemělo vyučovat jednotlivým poznatkům, ale žáci měli rozvíjet své schopnosti a všeobecný rozhled. Vyučování nemělo být omezeno textem čítanek. Věcné vyučování mělo být založeno na prouce a učení o domovině se mělo rozšiřovat více a dále na každém stupni školy.¹⁵⁰

Roku 1905 byl vyhlášen definitivní školní a vyučovací řád, který vypustil všechny metodické příkazy a stanovil v § 8: „*Osnova naznačuje učební postup jen povšechně. Pro žádný předmět vyučovací nepředepisuje se určitá metoda. Místní učitelské poradě přísluší, aby v mezích, vytčených okresní poradou učitelskou, stanovila učební úkol i postup každé třídy.*“¹⁵¹ Z toho důvodu bylo nezbytné vydat nové osnovy. Roku 1908 se konala V. zemská učitelská porada, na které byly vysloveny a prohloubeny požadavky ze IV. zemské učitelské porady. Tyto požadavky byly zahrnuty v roce 1915 do osnov pro obecné školy.¹⁵²

Věcné nauky se vyučovaly od třetího ročníku obecné školy. Pro třetí až pátý ročník vznikl nový předmět, který se nazýval vlastivěda. Od šestého ročníku se věcné nauky vyučovaly jako tři samostatné předměty: dějepis a zeměpis jako jeden předmět, přírodopis a přírodopyt¹⁵³. V úvodu osnovy hovořily „*o respektování dětské psychologie, výchovných pokusů, principů výchovy individuální a sociální, o výchově tělesné, umělecké aj.*“¹⁵⁴

¹⁴⁹ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 9-10.

¹⁵⁰ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 10.

¹⁵¹ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 11.

¹⁵² Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 11.

¹⁵³ Přírodopyt zahrnoval poznatky z fyziky a chemie.

¹⁵⁴ Váňová, R.; Rýdl, K.; Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1. svazek*. Praha: UK, 1992, s. 28. ISBN 80-7066-607-2.

V roce 1929 byly zavedeny nové normální osnovy pro národní školy. Na osnovách pracoval Josef Tůma jako referent. Tyto osnovy upravily dosud užívané rozdělení do tří stupňů školy. Základem věcných nauk se stala prvouka, která měla být středem vyučování na dolním stupni školy, tedy v prvním až třetím ročníku národní školy. Nebyla však samostatným předmětem, vyučovala se v hodinách vyučovacího jazyka, občanské nauky a výchovy, počtů a v ručních pracích. Na středním stupni školy ve čtvrtém a pátém ročníku bylo středem vyučování učení o domovině, které se dříve nazývalo vlastivěda. Na vyšším stupni školy v šestém až osmém ročníku tvořily věcné nauky předměty zeměpis, dějepis, přírodopis a přírodopis. Základem vyučování věcných nauk měly být na všech stupních školy „přírodní a společenské útvary domoviny“¹⁵⁵. Byl doporučován přímý názor žáků, jejich vlastní zkušenosti, přemýšlení žáků a vlastní práce žáků. Byly doporučeny cílevědomé a organizované vycházky se žáky. Věcné nauky se měly vyučovat zejména pozorováním a hledáním příčin dějů. Ve vyučování se mohly používat i učebnice pro podporu výuky.¹⁵⁶

2.2.3. Modelování

Pro výuku kreslení bylo podle Tůmy důležité modelování. Zmiňoval se o něm ve své knize Vyučování prvouce na školách venkovských, ale napsal i příručku vydanou v roce 1908 jako zvláštní otisk z Pedagogických rozhledů pod názvem Modelování na venkovské škole málotřídí¹⁵⁷. V ní upozorňuje na některé výhody i nevýhody modelování. Podle Tůmy je modelování nezbytným doplňkem kreslení, které má za úkol naučit žáka vyjadřovat své představy o okolním světě. Ale zkušenosti kreslíři se stavěli proti modelování a jako důvod uváděli příliš rozsáhlou a odbornou přípravu dětí. Tůma však viděl spontánní plastické výtvořiny dětí a modelování nejprve vyzkoušel na svých dcerách. Podle svého

¹⁵⁵ Vynesení ministerstva školství a národní osvěty, ze dne 00. října 1928, číslo 63.492-28-I, jímž se upravují normální učebné osnovy pro školy obecné (l'udové), s.11.

¹⁵⁶ Tůma, J. 1. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 10-11.

¹⁵⁷ Tůma, J. *Modelování na venkovské škole málotřídí*. Praha: 1908.

pozorování pak doporučil jednoduché tvary pro modelování již ve třetím vydání knihy Vyučování prvouce na školách venkovských a v dalších vydáních seznam doporučených tvarů rozšiřoval. Později se Tůma rozhodl vyzkoušet modelování při hromadném vyučování na venkovské škole, a to tak, aby mohlo sloužit jako základ ručních prací, aby podporovalo vyučování prvouky a aby pomáhalo dětem v kreslení určitých předmětů (děti si při modelování předmětů uvědomí jednotlivé části a tvary předmětů a kreslení stejných předmětů je pro ně snazší).

Tůma zjistil při svých pokusech, že všechny děti druhého oddělení ve druhé třídě již někdy spontánně modelovaly. Děti s modelováním neměly žádné potíže, technicky byly pro modelování způsobilé, zvládly spontánně vymodelovat všechny základní tvary a naprostá většina žáků modelovala trojrozměrné tvary. Hlína na modelování neznečišťovala učebnu a po skončení modelování se žáci v krátkém čase umyli. Pokusy ještě několikrát zopakoval s žáky různého věku a poté zadával tvary pro modelování, ze kterých je učil vytvářet konkrétní předměty. Při té příležitosti zjistil, že většina žáků nemá smysl pro vzájemný poměr velikosti tvarů. Žáci se však po pokusech s modelováním značně zlepšili v kreslení modelovaných předmětů.

Tůma po těchto pokusech doporučil věnovat se modelování ve 2. a 3. školním roce minimálně jednou týdně, a to v zimě místo hodiny tělocviku a v létě místo hodiny kreslení. Modelování je podle něj vhodné pro hromadné vyučování a není pro školu příliš nákladné, hlínu si žáci rádi připravují sami. Učitel na nižším stupni nemusí být odborně vzdělaný pro výuku modelování. Modelování podporuje vnímání různých předmětů hmatem, proto se nemá omezovat pouze na základní tvary, ale hlavně se má věnovat konkrétním předmětům, které podporují dětskou představivost nejen při modelování, ale i při kreslení a vyjadřování řečí. Tůma upozorňuje, že žáci prvního a druhého školního roku modelují více podle svých představ a fantazie, žáci třetího školního roku spíše podle reality, ale méně tvořivě. Uvedené tvrzení platí podle Tůmy i pro kreslení. Na tomto psychologickém základu staví Tůma myšlenku, že do nižšího

stupně již třetí školní rok nepatří, a předpovídá kompromisní cestu ve vyučování kreslení na nižším stupni málotřídních škol.¹⁵⁸

2.2.4. Kreslení na škole obecné

Josef Tůma se věnoval výuce kreslení na obecné škole. Zabýval se také teoretickými základy kreslení. Podle Tůmy je nejprve zapotřebí znát teoretické předpoklady moderního kreslení a osvojit si přiměřenou technickou zručnost v kreslení.

Kreslení bylo dříve nutné zavést jako povinný předmět pro potřeby uměleckého průmyslu, který v 80. letech 19. století napodoboval ornamenty a geometrické tvary starých slohů. Podle toho se pak i kreslení vyučovalo, důležité bylo hladké a technicky čisté provedení vzorů. Děti však nejčastěji kreslí lidské postavy a zvířata (70% všech výkresů) a nejméně ornamenty (3% výkresů). Proto uvedené učivo neodpovídalo dětské psychice. Od 90. let 19. století požadoval umělecký průmysl více tvořivost, proto se změnily i metody výuky kreslení na školách. Vzniklo hnutí za uměleckou výchovu, jehož osou se stalo kreslení. Cílem kreslení mělo být, aby děti pozorovaly své okolí a podle barvy a tvarů pozorovaných předmětů je pak snadno kreslily. Ale neměl to být jen výcvik oka a ruky, kreslení se mělo stát vzděláním ducha. Pro kreslení je nutné mít jasné představy, vycvičenou ruku, umět posílit a zachovat představu v paměti, aby se mohla rychle vybavit. To jsou podle Tůmy podmínky nezbytné pro kresbu, ale zároveň tyto podmínky souvisí i se správným vývojem řeči. Kromě jazykového vyučování je kreslení propojeno i s vyučováním reálií a na dolním stupni s prvoukou.¹⁵⁹

Kresba podle Tůmy vyjadřuje individuální pohled žáka na předmět, jeho vlohy i duševní stav. Pro kreslení je velice důležitá představivost, která určuje ráz linie. Žák vnímá své okolí nejen zrakem, ale i ostatními smysly, proto je nutné cvičit žáky ve zrakovém vnímání a barevném vidění. Obrys a barva jsou základem, který se pojmem nedá vyjádřit, proto žák musí od začátku kreslit barevné obrysy. Na tomto základě pak

¹⁵⁸ Tůma, J. *Modelování na venkovské škole málotřídní*. Praha: 1908.

¹⁵⁹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/21. Kreslení.

žák postupuje od snazšího ke složitějšímu. Na nižším stupni má žák kreslit podle fantazie, na středním stupni již podle skutečnosti a má také začínat s různými kombinacemi technik, má se naučit správně a volně kreslit linie. Současně Tůma doporučuje nalepování a modelování spolu se cviky na uvolnění ruky. Na vyšším stupni mají žáci kreslit pouze podle skutečnosti za pomoci různých technik kreslení.

Pro takovou reformu však podle Tůmy nebylo na školách dostatečné vybavení. Nebyli dostatečně vzdělaní učitelé, často chyběly ve třídách tabule, nebyl dostatečný počet lavic pro žáky, byly finančně nákladné čtvrtky na kreslení apod.

Tůma píše, že není možné sestavit jednotný a přesný metodický návod pro výuku kreslení. Ve svých poznámkách Tůma uvádí některé názvosloví pro kreslení, jako je čára svislá nebo vodorovná, čtverec, kružnice, vejcovka, úhel apod. Dále uvádí potřeby pro kreslení, do kterých zařazuje školní sešit, náčrtník nebo čtvrtky na desce, měkké tužky a barevné pastelky se 16 barvami. Jmenuje i některé návrhy objektů pro kreslení obsahující základní tvary. Přiklání se i ke klasifikaci výkresů, ke které se však dále nevrací.¹⁶⁰

2.2.5. Umělecké obrazy ve výuce prvouce

Josef Tůma se podílel i na vydávání obrazů k prvouce, které považoval důležité pro výuku žáků.

Jako první obrazy k prvouce vytvořil podle Tůmy K. S. Amerling, a to soubor Dvanáct měsíců v obrazech v roce 1859. Tyto obrazy byly 30 let jedinou pomůckou, po nich přišly do škol obrazy německé. Jak Tůma uvádí od třetího vydání knihy Vyučování prvouce na školách venkovských, podle J. Peška by měly obrazy k prvouce mít hodnotu uměleckou, měly by být barevné, podobné vyobrazenému originálu, jednoduché, bez světelných a jiných zvláštností, přirozené, obsažné,

¹⁶⁰ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/22. O kreslení na dolním stupni škol málotřídnic, 1907.

vyobrazené podle českých krajin, měly by brát v úvahu rozdíly mezi dětmi venkovskými a městskými a měly by zahrnovat i díla plastická.

Pokusy o vydání obrazů k prvouce uskutečňovalo nejprve Dědictví Komenského. Tůma donesl na schůzi výboru nejdříve Jiránkův obraz Trh na malém městě a upozorňoval na jeho detaily. Tím bylo zahájeno vydávání edice obrazů k prvouce za spolupráce spolku umělců Mánes. Dále vydával obrazy k prvouce B. Kočí spolu s R. Laudou a v době vydání Tůmovy knihy *Vyučování prvouce na školách venkovských* pokračovalo vydávání obrazů Ústředního nakladatelství a knihkupectví učitelstva československého v Praze, které začalo roku 1920 pod názvem *Československá prvouka a vlastivěda v obrazech*. Tůma tyto obrazy chválí a do výběru učiva ve své knize zařadil také některé obrázky. V šestém a sedmém vydání své knihy uvádí jako vhodné obrazy také malby Hirta a Giorgiho a F. Bukacze. Nedoporučuje obrazy německé pro svou cizost kromě Edererova Medvěda ledového. V šestém a sedmém vydání knihy také Tůma na tomto místě vypisuje, které obrázky zařadil do svého výběru učiva.¹⁶¹

V roce 1903 Tůma navrhuje obrazy k výuce prvouky. Pro podzim je to Pastva, Česání ovoce, Dobývání brambor, Dobývání řepy, Na řece, Dům s příslušenstvím, Les na podzim a Chmelobraní. V zimě doporučuje obrazy Zimní krajina, Zimní zábavy dětí, Les v zimě, Světnice venkovská a Světnice městská. Na jaro si Tůma navrhl obrazy Ves (ráno), Ves (večer), Na silnici, Mlýn (pila), U potoka, Zahrada, Pole na jaře a Stavba domu. V létě jsou to obrazy Senoseč, Les (smíšený), Zahrada, Město a Žně. K výuce o zaměstnáních doporučuje obrazy Kovárna, Tkadlec, Zpracování lnu, U kupce v krámku, U pekaře, U řezníka, U ševce a U krejčího.¹⁶²

¹⁶¹ Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha.

¹⁶² Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IXB/6. Návrh obrazů k prvouce, 1903.

2.2.6. Mateřský jazyk

Josef Tůma se ve svém díle Vyučování prvouce na škole venkovské věnoval také vyučování mateřskému jazyku. Práci s jazykem Tůma hojně využíval při výuce prvouky, ale věnoval se mu i samostatně ve svých přednáškách.

Od roku 1903 se začínají uplatňovat metody jazykového vyučování Antonína Janů, s nímž spolupracoval i Tůma. Tůma v této době upravuje metody vyučování prvouky, kde klade na přední místo výcvik řeči a k němu přidružuje kreslení, modelování a ruční práce. Jako těžiště jazykového vyučování se jeví sloh. Osnovy z roku 1915 přijímají základní požadavky jazykového vyučování, ty jsou však naplněny až v roce 1919 v čítankách Ráno, Květen a Jaro. Jazykové vyučování tak dostává jednotný základ, všechny jeho složky vyplývají z kořene „*dítě – dětská řeč – povaha mateřského jazyka*“¹⁶³.

Jazykové vyučování ve škole obecné mělo podle Tůmy praktický a formální cíl. Praktický cíl byl rozumět spisovné řeči a umět obsah vyjádřit svými slovy, porozumět časopisům a snadnějším poučným článkům a úředním vyhláškám, umět napsat spisovně dopis nebo obyčejné jednacích písemnosti. Formální cíl sledoval osvojení bohaté slovní zásoby mateřského jazyka, znalost stavby věty, umění spojovat myšlenky ve větné celky a vytvářet sloh. Samoučením se měl upravovat jazyk v průběhu celého vyučování při osvojování vědomostí a dovedností důležitých pro život.

Základní požadavky pro jazykové vyučování na elementární škole v té době byly, že didaktické vzdělání učitele má být na stejné úrovni jako jeho vzdělání všeobecné. Hodiny jazykového vyučování se měly dělit na počátky čtení a prvouku. Proto byla prvouka základem jazykového vyučování a při vzniku návrhů na reformu jazykového vyučování se tyto návrhy dotýkaly i obsahu prvouky. Hlavní požadavek jazykového vyučování se odvíjel od poznatku, že se dětská řeč vyvíjí individuálně.

¹⁶³ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V / 9. Rukopisné poznámky.

V praxi však učitelé nedělali rozdíly mezi žáky, upadali do verbalismu a tím podkopávali základy dětského rozvoje rozumového i jazykového.¹⁶⁴

Josef Tůma se při koncepcích jazykového vyučování, které mělo své základy v prouze, zabýval i samostatnými otázkami mluvnice a pravopisu na nižším stupni málotřídních škol. Vycházel přitom ze studií Antonína Janů. Jak Tůma uvádí, teprve A. Janů viděl rozdíl mezi mluvnicí teoretickou a její praktickou částí. A Janů doporučoval pro nižší stupeň mluvní cviky, které vyplývají z běžné řeči, pro střední a vyšší stupeň mluvnickou teorii a pro stupeň nejvyšší přehled mluvnické teorie. Tůma se zaměřil na školy jednotřídní až čtyřtřídní, ve kterých z praktických důvodů pokládal za nutné vyučovat teorii mluvnice již na dolním stupni, a to od druhého školního roku. Za základní úkol považuje vymezení mluvního výcviku a základů pravopisu, proto doporučuje vyučovat z mluvnické teorie pouze části, které jsou nezbytné pro výuku pravopisu.

Dobové učebnice Tůma vidí jako přísně logické, které nepřihlízejí k duševnímu vývoji dětí. Se základy pravopisu podle něj souvisí základy čtení, ve kterých by se žáci měli naučit rozkládat věty na slova, ty pak na slabiky a hlásky. V prouze by žáci měli být vedeni k porozumění jednotlivým slovům a celým větám. Na konci prvního školního roku by pak žák měl vědět, o čem píše větu, že na začátku věty se píše velké písmeno, že se za větou píše tečka a že jsou jednotlivá slova oddělena mezerou.

Pro druhý a třetí školní rok připravil Tůma rozpis témat na jednotlivé měsíce roku. Ve druhém školním roce má žák v září poznat psaní oznamovacích vět a má se naučit, že slova jsou oddělena mezerou. V říjnu se pak učí, že se za větou tázací píše otazník a že předložka se píše odděleně od slova. V listopadu pozná žák větu rozkazovací zakončenou vykřičníkem, dále předpony psané se slovem dohromady a pravidlo, že v předponě vy- píšeme vždy ypsilon. V prosinci se žáci naučí psaní předpony roz-, že se vlastní jména píší s velkým písmenem a že existují slova označující živé bytosti nebo neživé předměty. V lednu žáky čeká rozeznávání rodu mužského, středního a ženského a čísla

¹⁶⁴ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/8. Vyučování jazykové ve škole elementární

jednotného a množného. Na únor Tůma naplánoval vyučovat, že některá slova vyjadřují, že se něco dělá nebo něco probíhá a že některá slova vyjadřují, jaké něco může být. V březnu by žáci měli vědět, že na podmět se ptáme otázkou Kdo?, Co? a na přísudek otázkou Co pravíme o...?. Všechny učebnice té doby předepisují dětem ve druhém školním roce rozeznat podmět a přísudek ve větě. Tůma však po vzoru A. Janů doporučuje naučit žáky pouze vytváření správných tvarů v určitém pádu a čísle, ale nedoporučuje učit jednotlivé pády. Pro vytváření těchto tvarů nedoporučuje používat názvosloví z mluvnice. Ke konci druhého školního roku povoluje jen pojmy podmět a přísudek, které se mají procvičovat na již probraných cvičeních.

Pro třetí školní rok doporučuje Tůma v dubnu naučit žáky, že podstatné jméno označuje živé bytosti a neživé předměty a že slovesem vyjadřujeme, co se dělá nebo co probíhá. V květnu má pro žáky připraveno učení o přídavném jménu, které vyjadřuje, jaké něco může být. V červnu chce děti naučit pojmy věta, slovo, slabika, hláska, písmeno a seznámit je s abecedou. V červenci se žáci mají naučit druhy hlásek.

Tůma si připravil i podrobný rozpis jednotlivých témat, která se mají probírat v prvním a druhém školním roce, ve kterém některá běžně probíraná témata doporučuje přesunout do vyšších ročníků. Na konci prvního roku by měl žák vědět, o čem píše větu, že větu začínáme velkým písmenem, za větou píšeme tečku a slova píšeme od sebe. Na konci druhého roku by měl odlišovat různý počet slabik ve větě, že předložku píšeme odděleně od slova, za větou rozkazovací píšeme vykřičník, za větou tázací píšeme otazník. Do té doby všechny učebnice požadovaly od žáků rozeznat ve větě podmět a přísudek. Tůma naproti tomu vychází z poznatků Antonína Janů a doporučuje pouze umět použít správný tvar ve větě, ale nevyžaduje znalost mluvnického názvosloví.¹⁶⁵

Upozorňuje také na to, že v oblasti jazykového vyučování je teoreticky mnoho věcí již rozhodnuto, ale v praxi nejsou vidět žádné výsledky. Jako příčinu uvádí dogmaticnost učitelů, kterou získali v učitelských ústavech.

¹⁶⁵ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/10. Teorie mluvnické na dolním stupni školy obecné, 1900.

Naučili se používat způsob práce, který přejali od starších učitelů a svou práci nepřizpůsobují podmínkám školy. Tůma proto doporučuje vytvářet osobitý způsob práce učitele, který vyplývá z teoretických základů a z podmínek daných školou. Jako nejdůležitější pro tuto změnu se mu jeví nižší stupeň, kde jsou pokládány základy všech předmětů, ale kde také nejsou vyřešeny všechny otázky.¹⁶⁶

Tůma se v okresní učitelské poradě zabýval otázkou, jak usnadnit a zjednodušit mluvnické učivo na nižším stupni školy. Nesouhlasil s některými postupy při vyučování a navrhoval zlepšení. Jako základní nedostatek zmiňoval přílišné množství učiva, které se mělo zvládnout za polovinu vyučovací hodiny a při nepravidelné docházce žáků. Také mu vadilo nadměrné používání odborného názvosloví a vědeckých pravidel. Jako poslední bod měl ve svých poznámkách uvedeno, že učitelé vyučují řeč pomocí pravidel. Nápravu viděl v psychologickém vyučování, které vychází z potřeb žáka. Druhý školní rok by měl navazovat na učivo z prvního školního roku. Uváděl několik chyb v dosavadním postupu ve výuce mluvnice. Na nižším stupni podle Tůmy a jím zmiňovaného psychologického vyučování si žák pojmy teprve vytváří, ale dosavadní mluvnice předpokládá u žáků zásobu hotových a jasných pojmů. Žák se také vyvíjí pomocí zkušenosti, paměti a představivosti, ale mluvnice žákům předkládá pojmy bez zkoumání jejich podstaty. Žák si v tomto věku vytváří pojmy jedinečné, mluvnice předkládá pojmy všeobecné. Dále mluvnice vyžaduje pro tvoření mluvnických pojmů abstrakční a generalizační schopnost, kterou žák na nižším stupni nemá. Žák také nemá představy pro osvojování všeobecných mluvnických pojmů. Při výuce na nižším stupni je nutno postupovat dětsky, ale mluvnice je obor vědecký. Nakonec upozorňuje i na nedostatečné opakování a ujasnění učiva, které vyplývá z nedostatku času pro výuku.¹⁶⁷

Tůma uvádí i několik bodů, které je možné chápat jako pravidla pro výuku mluvnice na nižším stupni. Základem je, že obsah vyučované mluvnice se nesmí řídit logikou vědecké mluvnice, protože řeč dětí ve

¹⁶⁶ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/7. Osnování učiva mluvnického a pravopisného ve 2. a 3. roce školním.

¹⁶⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/14. Jak usnadnit a zjednodušit učivo mluvnické na dolním stupni.

věku 6 – 9 let se liší od řeči spisovné rozsahem slovníku, vazbou a používáním lidových rčení. O výběru cvičení má rozhodovat používaná řeč, aby se odstranily chybné tvary. Cvičení se mají předem zaměřovat na nejčastější chyby řeči v dané oblasti. Mají také na sebe obsahově navazovat a shodovat se se zkušeností dětí uvedeného věku. Při tichém zaměstnání mají být žáci také vedeni ke správnému pravopisu. Osnovy mluvnického učiva musí přihlížet k tomu, aby děti získaly základy pro mluvnickou teorii, proto musí cvičení řeči začínat již od prvního školního roku při čtení. Osnovy mluvnického učiva se tedy musí na nižším stupni vázat k počátečnímu čtení a k prvouce.¹⁶⁸

2.2.7. Dětská řeč

Tůma se snažil poznat i dětskou řeč a v tomto směru provedl výzkum. Jeho výzva byla uveřejněna v časopise Škola našeho venkova, v ročníku VIII. v září roku 1903 pod názvem Výzkum řeči dětské na školách venkovských. Zde uvádí, jak by měl učitel lépe poznat slovní zásobu dětí i jejich zkušenosti během počátečního vyučování. Klade důraz na zjištění stupně rozumového vývoje každého žáka a jeho slovní zásoby, dále žádá rozpoznat jeho vlohy a odkrýt vlivy okolí působící na žáka. Vyučování se má řídit zájmem žáka a učitel má vyhledávat příležitosti pro jeho možnou výchovu. Řeč dětí se dělí na řeč individuální, kterou má pouze určitý žák, a řeč dětskou, kterou mluví všechny děti. Pokud se učitel naučí dětskou řeč, může mluvit k žákům tak, aby mu lépe rozuměli, a tím posouvá vpřed rozumový vývoj dětí. Učitel by měl znát slovní zásobu průměrného dítěte určitého kraje a na jejím základě rozvíjet jazykové vyučování.

Josef Tůma uvádí, že prvním, kdo požadoval zkoumání dětské řeči, byl J. Sokol. Podle něj pak vznikl návod na zkoumání dětské řeči otázkami: „Viděl jsi..., Slyšel jsi..., Byl jsi..., Nakresli..., Ukaž...“. Zkoumání samotné podle Tůmy má probíhat tak, že každý žák má mít u učitele svůj lístek. Na něj si učitel poznamená jméno žáka, stáří, pohlaví,

¹⁶⁸ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/7. Osnování učiva mluvnického a pravopisného ve 2. a 3. roce školním.

náboženství, stav rodičů a osobní vlastnosti žáka. Dále zde zaznamená podle dotazníku číslice 1 – 154, které odpovídají různým předmětům, a vedle nich vytvoří poznámkovou rubriku. Pokud dítě předmět vůbec nezná, číslice se přeškrtně. Učitel zjišťuje, zda žák zná látku daného předmětu dobře nebo jen opakuje, co slyšel jinde. Do poznámkové rubriky pak učitel zaznamenává údaje o individuálním jazyku dítěte.

Tento výzkum doporučuje Tůma provádět v prvních 4 – 6 týdnech vyučování v hodinách prvouky, a to jen prvních 15 minut v hodině. Dále učitel může nechat žáky volně vyprávět, čímž zjistí rozsah pojmů žáka v určité látce a jeho schopnost vyjadřovat své myšlenky.

Nakonec Tůma dodává, že kdo by se ujal tohoto výzkumu ve svých třídách, má poslat výsledky jemu do Červeného Hrádku.¹⁶⁹ Na základě tohoto výzkumu Josef Tůma ve svém díle Vyučování prvouce na školách venkovských uvádí rozdíly v řeči u dětí městských a venkovských.

Z uvedeného výzkumu vyplynulo, že vývoj předškoláka ve městě probíhá jinak než na vesnici. Dítě ve městě dostává mnoho rychle se střídajících podnětů, které vnímá jen povrchně. Jeho vyjadřování je sice hbitější, ale porozumění jednotlivým slovům je menší. Městské děti nemají díky různému sociálnímu prostředí jednotné zkušenosti na počátku školní docházky. Pozorují častěji pohyblivé předměty, ale jejich rozbor je nepřesný. Lépe umí hodnotit společenské poměry a povahu lidí. Chlapci z města lépe znají zvířata a nerosty, dívky se vyznají ve společenských jevech a v náboženských pojmech.

Venkovské dítě má lepší pozorovací schopnost, získává více zkušeností, proto zná lépe život přírodní i společenský. Často jde pouze o vědomosti a dovednosti přejaté nápodobou, dítě je má však poměrně uspořádané. Venkovské děti pozorují častěji přírodu, proto u nich stoupá zájem o přírodní vědy. Méně časté jsou citové podněty, vyskytuje se duševní jednostrannost dítěte a venkovské dítě má i chudší slovní zásobu oproti dětem městským.

Rozdíly mezi řečí městských a venkovských dětí, ale i rozdíly ve vnímání okolí a zaměření na určité jevy vedly k rozpracování prvouky pro

¹⁶⁹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma IX/B5. Výzkum řeči dětské na školách venkovských.

venkovské školy (Josef Tůma) a později i pro školy městské (Josef Kubálek).

2.2.8. Čítanky

Josef Tůma se vedle jazykového vyučování zabýval i tvorbou čítanek. Byl spoluautorem čítanky Ráno. Ta vzešla ze setkání dne 20. 8. 1903 v Pardubicích, kde se sešli Josef Černý, Josef Kožíšek, Vilém Lidmila, Jaroslav Petr, Josef Smrtka a Josef Tůma, aby probrali, jak uspořádat novou trojdílnou čítanku. Do té doby byla podle Tůmy povolena Kožíškova čítanka Poupata z roku 1913, Česká čítanka od Rufra a Horčičky z roku 1911, čítanka od Klicpery z nakladatelství B. Tempského v Praze z 80. let 19. století a učebnice vydávané za Marie Terezie v c. k. skladu školních knih.¹⁷⁰

Čítanky původně sloužily jako učebnice, jelikož byly reálie na nižším a středním stupni vázány pouze na čítanku. Teprve na vyšším stupni školy se nevázaly na čítanku. V roce 1873 se konala ve Vídni světová výstava, jejíž součástí byla i výstava školská. Referent, který posuzoval vystavené čítanky, žádal, aby čítanka obsahovala články umělecké a rozvíjející cit a vůli. Ostatní články měly být uvedeny v učebnicích věcných nauk. U nás začal v tomtéž roce školní knihy rozlišovat Dr. A. Tille, který je dělil na učebnice, sloužící k učení a vědomostem, a čítanky, jež mají působit na cit a vůli mládeže. Učební osnovy pro školy obecné z roku 1874 povolily používat zvláštní učebnice pro reálie na vyšším stupni školy, ale učební osnovy vydané zemskou školní radou pro Čechy v roce 1877 omezily používání těchto učebnic jen na školy čtyřtřídní a pětitřídní. To platilo až do roku 1923, kdy bylo povoleno používání těchto učebnic pro reálie na vyšším stupni všech škol obecných. V roce 1877 však v učitelské poradě učitelé tyto učebnice zavrhlí v čele s nejpřednějším pedagogickým pracovníkem Josefem Klikou. V roce 1881 na valné hromadě delegátů byl vysloven požadavek, aby byl v čítankách výběr článků z reálií, který by přihlížel ke všem oborům stejně.

¹⁷⁰ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/18. Čítanka Ráno.

Od roku 1885 měly čítanky pro školy měšťanské podle návrhu Josefa Sokola sloužit pouze jako základ slovesného vzdělání žáků a mělo k nim být připojeno mluvnické učivo. K věcnému vyučování doporučil Sokol od 4. třídy zvláštní učebnice pro učivo reálné. Tak se také usnesla valná hromada delegátů ZÚS v Čechách.

Roku 1892 Antonín Janů navrhl, aby čítanky přestaly být učebnicí pro jazykové vyučování i vyučování reáliím. Čítanky měly podle jeho návrhu sloužit pouze k rozvíjení duševních schopností žáků a jako pomůcka pro výuku v jednotlivých předmětech požadoval vytvoření učebnic. A. Janů napsal několik pojednání a článků na toto téma, které však nebyly učitelstvem přijaty. Podle J. Tůmy to částečně způsobil i J. Klika, který viděl v knize základní zdroj poznání pro žáky a jako vhodnou knihu pro vyučování v elementárních třídách doporučoval čítanku.

Po nařízení školního inspektora Fr. Weniga, aby byly vydány nové čítanky pro školy obecné, byl vyzván v září 1896 prof. Jan Jursa, aby se ujal redakce čítanek. Jako jedni z mnoha pedagogických pracovníků byli A. Janů i J. Klika pozváni do čítankové komise. Podle J. Tůmy byli A. Janů a J. Klika jediní, kteří se detailně zabývali problematikou čítanek v souvislosti s reformou obecné školy. Jejich názory se však v určitých bodech rozcházejí. Josef Klika viděl v knize základ celého vyučování a odmítal směřovat „říši přírody a vědy duchovní“¹⁷¹ Josef Tůma uvádí, že J. Klika v té době prosazoval „...aby čítanka byla vyučování reáliím jedinou oporou...“.¹⁷² Oproti tomu stavěl Antonín Janů vyučování reáliím na vlastní zkušenosti žáků, pozorování, přemýšlení žáků, poznávání okolí a chápání příčin jevů v okolí přírodním i společenském.¹⁷³ Čítanku doporučoval jako pomůcka pro jazykové vyučování. A. Janů vydával k tomuto tématu ve Škole našeho venkova názory různých odborníků, aby přesvědčil učitelstvo o vhodnosti jeho návrhu.

¹⁷¹ Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992, s. 51. ISBN 80-7066-607-2.

¹⁷² Tůma, J. 1. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 9.

¹⁷³ Tůma, J. 1. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 11.

Od roku 1915 se čítanka stala cvičebnicí čtení, která byla vhodná svým obsahem i formou pro děti. Podle osnov pro obecné školy z roku 1915 přestala být čítanka základem věcných nauk (reálií). Do čítanky mohly být zahrnuty články týkající se reálií a vlastivědy pouze v případě, že měly určitou literární hodnotu.¹⁷⁴ V tomto duchu byly vydány např. čítanky Květen a Ráno.¹⁷⁵

Josef Tůma spolupracoval s Josefem Kožíškem na vydání čítanky Ráno. Čítanka Ráno byla určena pro druhý školní rok obecných škol. Děnila se na pět částí, které byly seřazeny podle témat. První část nesla název Z domova. Obsahovala povídky, pohádky a říkanky, které se vztahovaly většinou k rodičům a jiným členům rodiny. Kromě Josefa Tůmy a Josefa Kožíška přispěl do této části čítanky P. Sula, M. Sibirjak, F. Bartoš, F. S. Procházka, K. Vinařický a J. V. Sládek.

Druhá část čítanky se nazývala Podzim. Do této části přispěli F. Bartoš, K. Pospíšil, B. M. Beneš, J. Kalda, V. Říha, P. Sula, ale i samotné děti, které napsaly několik povídek.

Třetí část čítanky nazvaná Zima byla uvedena povídkou od Boženy Němcové, dále byly použity příspěvky K. Vinařického, F. Bartoše, K. J. Erbena, P. Suly, J. R. Kocha, F. S. Procházky a V. Beneše. Znovu byly zahrnuty také povídky napsané dětmi.

Čtvrtá část nesla název Jaro. Kromě již zmíněných spisovatelů přispěli do této části čítanky A. Hejduk, K. V. Rais, J. Vevera, M. Gebauerová a J. Herben.

Poslední pátá část s názvem Léto byla napsána již zmíněnými autory.

Čítanka byla doplněna pěti barevnými obrázky a několika dalšími obrázky kreslenými tuší. Autory ilustrací byli M. Aleš, R. Lauda a R. Mates, podobiznu T. G. Masaryka nakreslil Max Švabinský.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Tůma, J. I. úvodní přednáška. Nové rozdělení a obsah věcných nauk na třech stupních národní školy. In *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927, s. 11.

¹⁷⁵ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V / 6. Předmluva Tůmova ku spisu Antonína Janů, 1924.

¹⁷⁶ Kožíšek, J.; Tůma, J. *Ráno – čítanka pro druhý školní rok obecných škol*. Praha: Česká grafická akciová společnost „Unie“, 1919.

2.2.9. Psychologie čtení

Tůma se později zabýval také psychologíí čtení. Čtení dospělých dělí do různých typů od objektivního až k subjektivnímu. Typ objektivní se vyznačuje malým rozsahem pozornosti, pozornost zaměřuje na vnější stránku čtení a zachovává věcnost. Typ subjektivní má velký obor pozornosti, pozornost je těkavá a je zaměřena spíše dovnitř, chce z čtení vytěžit subjektivní část. U dětí však Tůma nenachází žádné rozdělení do typů, protože se stále vyvíjejí, nemají dostatečnou zásobu slov a nejsou soustředěné. Pozornost dětí je těkavá, jsou neobjektivní.

Dítě se učí optickými a zvukovými vjemy. Nejprve zařadí při čtení optiku – vidí písmeno a, přečte písmeno a; vidí slabiku ma, ale v závislosti na předchozím písmenu přečte am. Dospělý používá při čtení optiku i zvuky najednou. Pro dítě je každé slovo určitý optický typ, který je závislý na tvaru písmen. Každý typ dráždí dítě jiným způsobem. Čím podobnější je vedle sebe optický typ, tím hůře se dítěti čte. Pro čtení je tedy rozhodující tvar písmen, ale vedle něj je důležitá i pozornost dítěte. Dále jsou poznámky Josefa Tůmy nečitelné. Pak uvádí, že dítě mluví motoricky podle zvuku. Barva písma nezvyšuje optický výraz, ale více dráždí. Mluvní cit dětí způsobuje, že děti nečtou, ale odhadují. V delších slovech dětem písmena mohou splývat, ale to se nestává na začátku a na konci slova. Proto děti někdy přečtou jen část slova a hádají smysl slova. Čtení mnoha krátkých slov je ovlivněno již zmíněnou závislostí na opticky přečteném prvním písmenu. Největší pozornost pro čtení nastává okolo 11 let. Při rychlém čtení se dostavuje větší únava, ale největší únava nastává při hláskování. Začínající čtenář tuto únavu rychle překonává. Děti mají při učení čtení různé tempo, ale procvičováním se brzy dosáhne tempa stejnoměrného. Rychlost čtení podporuje také smysl textu.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/17. Psychologie čtení.

2.2.10. Vlastivěda

Vlastivěda byla zavedena do škol osnovami z roku 1915. Byla součástí tzv. věcného učení, které na dolním stupni škol tvořila prvouka (nebyla samostatným vyučovacím předmětem), na středním stupni vlastivěda a na vyšším stupni bylo věcné učení rozděleno do tří vyučovacích předmětů (zeměpis a dějepis, přírodopis, přírodopyt). Věcné učení spolu s vlastivědou bylo základem pro jednotné tvoření osnov učiva počtů, občanské nauky a výchovy, ručních prací výchovných, kreslení, zpěvu a do jisté míry i tělesné výchovy. Obsah učiva vlastivědy měl být stejný jako v reálných předmětech v minulosti, ale se zvýšenými požadavky na žáka. Cílem mělo být všestranné, sladěné a vnitřní poznání domoviny všemi smysly. To se mělo uskutečňovat ve škole i na vycházkách, pod vedením učitele i samostatnou prací žáků. Žáci měli pozorovat krajinu a zaměřovat se na vznik krajiny, její horniny a nerosty a jejich využití, vodstvo a využití vodních sil, faunu, flóru, povětrnostní vlivy, ochranu přírody, na život obyvatel, zdravotnictví, sociální a národnostní otázky, obživu a zaměstnání, na lidské tělo a zdravotní vědu, zemědělství, hospodářství, průmysl, obchod, dopravu, kulturní otázky, dějiny a podobně. Vyučování mělo vycházet z místa školy a mělo být doplněno poučením o rodné zemi. Mělo rozvíjet smysly a vyjadřovací schopnosti a zahrnovat i ruční práce. Jako pomůcky doporučoval Tůma náčrtek obce, kde stála škola, a jejího okolí, nástěnné mapy domácího kraje, různé jiné názorné pomůcky a výpravy do muzeí. Doporučoval také rozdat zmenšený otisk mapy domácího kraje žákům.

Učitel podle Tůmy musel velice dobře znát kraj kolem školy, protože pro vyučování vlastivědy nebyl vytvořen žádný vzor. Byly třeba znalosti přírodního prostředí i jeho kultury a požadovala se tvůrčí pohotovost učitelů. Tůma podával několik zásad pro výuku vlastivědy. Základem bylo již zmíněné poznání poměrů, které usnadňuje porozumění určitým jevům. S porozuměním roste i láska k rodnému kraji a z ní plyne i snaha o rozvoj kraje. I žák dovede poznávat okolí a přizpůsobit se mu, proto se tímto způsobem zabrání tomu, aby se učil reálie nazpaměť. Ale je nutné

postupovat od pojmů jedinečných (označují jednu konkrétní věc, osobu, jev – např. můj otec) k pojmům obecným (např. otec). Žák si pak uvědomuje výhody i povinnosti jednotlivce v přírodním i lidském celku. K uvedenému postupu se má přiřadit obecné i mravoučné učivo. Je však nutné brát v úvahu možnosti dětí v závislosti na jejich duševním vývoji. Také se nemá všechna látka probrat ve čtvrtém a pátém ročníku, některé části je nutné ponechat do 6. – 8. školního roku.

Po vzniku ČSR nastal ve vyučování vlastivědy problém, jak učit o novém státu. Tůma doporučuje učit na prvním stupni o rodině a škole, o zdraví, chování, přírodě a o obci. Na druhém stupni o domovině, národu, vlasti, o zdraví, chování, o společnosti a chování v ní, přírodě a o zřízení státním a občanském. Na třetím stupni doporučuje učit o národu a společnosti, o zdraví, práci, vzdělanosti, občanství, lidnatosti, přírodě a o zřízení státním a občanském.¹⁷⁸ Tato otázka byla v roce 1923 vyřešena zavedením nového povinného předmětu do škol – občanské nauky a výchovy.

2.2.11. Občanská nauka a výchova po roce 1918

Občanská nauka a výchova byla zavedena do škol jako povinný předmět roku 1923. Měla rozvíjet občanské ctnosti a povinnosti, ke kterým měla vést prakticky a v duchu humanity.

Osnovy z roku 1915 umisťovaly občanskou nauku na středním stupni do předmětu vlastivěda a na vyšším stupni do předmětu dějepis. Měla naučit žáky základní poznatky o právech a povinnostech občanů, o ústavě, správě země a dobročinných ústavech. Po vzniku samostatné ČSR měla za úkol vychovat nového občana. Roku 1919 byla zavedena jako zvláštní předmět vyššího stupně obecné školy. V roce 1921 byla vypsána soutěž na osnovy pro předmět občanská nauka a mravouka, někdy též nazývaná laická morálka.

¹⁷⁸ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V / 29. Vyučování vlastivědě, 1921.

13. 7. 1923 byla občanská nauka a výchova zavedena jako povinný předmět. Obsahovala základní poznatky o státu ČSR, o státních formách a zřízeních, o hospodářství, o sociálních, politických a kulturních otázkách. Měla vést k výchově občana ČSR, aby každý pochopil svá občanská práva i povinnosti. Měla vychovávat k demokracii, lásce k národu, ke snášenlivosti, úctě a lásce.

Občanská nauka a výchova měla úkol naukový a výchovný. Vyučovat se mělo soustavně, pouze základní poznatky, ale podle přirozeného vývoje žáků. Výchovná část zahrnovala vytvoření vztahu ke zřízením, právům a povinnostem a vytvoření trvalého zájmu o tato témata. Měla vychovávat k mravnosti a náboženství, rozvíjet schopnosti a vychovávat „hodné lidi a občany“¹⁷⁹. Měla pěstovat smysl pro vše pravdivé, dobré a krásné a vychovávat přímou a šlechetnou povahu rozvojem všech dobrých povahových stránek.

Občanská nauka a výchova se dělila na tři období, z nichž každé bylo psychologicky charakterizováno. Nižší stupeň, tedy první až třetí školní rok s žáky ve věku 6 – 9 let, měl praktický ráz ve smyslu výchovném. Měly být především ukázněny emoce dětí a utvořeny dobré návyky. K tomu sloužil předmět prvouka. Střední stupeň, tedy čtvrtý a pátý školní rok s dětmi ve věku 10 – 11 let, měl za úkol rozšiřovat vědomosti žáků pomocí názorného výkladu a poučení o správném chování. Děti si měly probranou látku pamatovat, hlavně údaje o domovině a vlasti. Učitel se měl podle přednášených pravidel také chovat a dále upevňovat dobré návyky žáků. Pro toto vyučování byly určeny hodiny vlastivědy. Vyšší stupeň, a to šestý až osmý školní rok s dětmi ve věku 12 – 14 let, měl rozvíjet logické myšlení, cit i vůli dětí. Měl seznamovat žáky se společností a poměry v ní, vychovávat demokraticky smýšlejícího občana. Byly doporučeny besídky žáků pořádané pro rodiče, divadla, práce v zahradě, denní zápisky do „Knihy života“, exkurze.

¹⁷⁹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V / 30. Občanská nauka a výchova, 1924.

Tůma upozorňuje, že je třeba vypracovat velmi podrobné osnovy. S touto problematikou bylo v jeho době sice málo zkušeností, ale nechyběla dobrá vůle učitelstva.¹⁸⁰

3. Významné osobnosti v životě Josefa Tůmy a jejich vliv na jeho dílo

3.1. Gustav Adolf Lindner

První pedagogicky významnou osobností, se kterou se Josef Tůma ve svém životě setkal, byl bezesporu Gustav Adolf Lindner (1828 – 1887), který byl v letech 1872 – 1882 ředitelem ústavu ku vzdělání učitelů v Kutné Hoře. Zde studoval v této době i Josef Tůma. O svém učiteli později napsal mnoho chvály. Podle Tůmy Lindner přinesl do vzdělávacího učitelského ústavu hluboké filozofické vzdělání, obsáhlé vědomosti z nauk všech oborů, bohaté pedagogické zkušenosti, praktickou znalost obecného školství a pokrokové myšlení. Vyznačoval se neúmornou pracovitostí a vzácnou mravní povahou zocelenou životním utrpením. Tůma viděl přínos Lindnera především ve vyjádření připomínek k novému statutu, který byl přijat ve Vídni v roce 1874. Aktivně se dovolával splnění slibu vlády na základě § 42 říšského zákona školního o zřízení pedagogických seminářů při univerzitách a technikách pro učitele národních škol. V roce 1874 dokonce vypracoval plán takového učiliště s názvem „Die Pedagogische Hochschule“. Šlo o samostatnou vysokou školu pedagogickou.¹⁸¹ Tato škola však zůstala jen snem.

Na učitelském ústavu v Kutné Hoře, kde G. A. Lindner vyučoval, byly zavedeny 4 ročníky, ve kterých bylo týdně 17 hodin pedagogiky a praktických cvičení, 16 hodin vyučovacího jazyka, 14 hodin matematiky,

¹⁸⁰ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V / 30. Občanská nauka a výchova, 1930.

¹⁸¹ Váňová, R. *Vývoj počátečního školství v českých zemích*. Praha: SPN, 1986, s. 82.

31 hodin reálií, dále dovednosti a 4 hodiny hudby. Navíc na mužských ústavěch se vyučovala metodika vyučování mládeže úchylné a poučení o školách mateřských. Pod vedením G. A. Lindnera se skládaly závěrečné zkoušky na konci prvního, druhého i třetího ročníku a zkouška dospělosti ve čtvrtém ročníku. Tato zkouška byla skládána písemně z pedagogiky, matematiky a geometrie a ze všech předmětů reálných, ústně pak ze všech vědeckých předmětů. Od roku 1872 se navíc skládala zkouška učitelské způsobilosti z pedagogiky a všech předmětů obecné školy, aby bylo vidět, že si kandidáti své vědomosti ještě rozšířili. Podle Tůmy bylo v tuto dobu zavedeno poprvé v Rakousku - Uhersku dobré všeobecné i odborné vzdělání učitelů na vědeckém základě.

Lindner od roku 1874 přednášel podle svého rukopisu Všeobecné vychovatelství, kde kladl důraz na hluboký mravní základ 5 ideami Herbartovými. Hlavním cílem bylo podle Tůmy vytvořit mravní charakter chovance. Dále Lindner přednášel podle rukopisu Všeobecné vyučování. Tyto přednášky se hluboce zakořenily v Tůmovi a byly mu oporou po celou dobu jeho působení ve školství.

Z přednášek Gustava Adolfa Lindnera ze Všeobecného vychovatelství Tůma vytkl především hluboký mravní základ díla tvořený pěti Herbartovými ideami a jako hlavní cíl vychovatelství si stanovil vytvořit mravní charakter chovance. Všeobecné vyučování poskytlo Tůmovi základ pro jeho rozvoj jako učitele. Podle něj má učitel respektovat psychologický základ žáka, tedy jeho duševní rozvoj. Ve škole to znamená probrat dětskou zkušenost ze života s určitým tématem a propojit ji s rozšiřovacím vyučováním tak, aby si žák mohl učivo osvojit pohodlně. To podle Tůmy znamená nepodávat hotové vědomosti, ale uvádět do nich žáky postupně podle individuální chápavosti každého žáka. Při vyučování Tůma dále vyzdvihoval používání genetického postupu, tedy začínat ve vyučování od domova žáka, mateřského jazyka, od názorů žáka a jeho zájmů postupně k věcem vzdálenějším a neznámým pomocí vysvětlujícího nebo rozšiřujícího vyučování. Dále preferoval vyučovat v elementárních školách spisovný jazyk zprvu bez mluvnice, tedy jako řeč mateřskou. Počty doporučoval nejprve znázornit

na příkladech, pak teprve vyslovit pravidlo, v měřictví odvozovat pojmy od skutečných těles nebo modelů. Zeměpis by měl podle něj vycházet od místa školy do širšího okolí, dále do vlasti i za její hranice, v přírodopise by měli žáci poznávat nejprve zvířata, rostliny a nerosty z okolí. Fyziku by Tůma učil pomocí pokusů a zkušeností. Dogmatickou metodu by volil pouze v dějepise a náboženství. Tůma se ztotožnil s Lindnerovým stanoviskem k názornému vyučování, které vede k formálnímu vzdělání (myslet, soudit, mluvit a počítat). Tůma dále souhlasil s tím, že žáci se mají projevat svým výkonem, tedy mají být v činnosti, mají kromě zapamatování si také porozumět učivu, mají dostatečně opakovat, aby méně zapomínali a dále by měli odpovídat na otázky, jelikož si při odpovědi uspořádávají myšlenky, které vyjádří řečí. Tůma zastával stejný názor na předpoklady k učitelské práci jako Lindner, který popisoval tzv. ducha vyučovacího: „*klidná přísnost, nadšení pro učitelování, pravá láska k mládeži*“¹⁸².

Gustav Adolf Lindner podle Tůmy vycházel ve svém působení na kutnohorském ústavu z ducha Komenského „Vše názorně“. Přednášel tam didaktiku a posuzoval výstupy ze IV. ročníku. Tyto výstupy se nazývaly tzv. porady, ze kterých vznikal posudek. Na posudku se podílel ustanovený zpravodaj, dále ho doplňovali ostatní spolužáci, cvičný a hlavní učitel a nakonec ředitel Lindner. Ten vždy doplňoval posudek o zajímavé didaktické nebo pedagogické pojednání, proto na tyto tzv. porady docházeli i učitelé cvičné školy a profesori, kteří se zde učili prakticky didaktice i pedagogice. Tůma vzpomíná zejména na prof. Dr. Kurze a Jíchu. Od školního roku 1873 – 74 dal Lindner poradám ráz řízení parlamentárního.

Lindner jako ředitel ústavu otevřel v roce 1876 dílnu knihařskou a lepenkářskou a od roku 1877 sjednal pro hospodářské práce cvičné pole a zavedl vyučování ve štěpařství a pěstování hedvábníků. V roce 1880 chtěl Lindner uspořádat učivo pedagogické, aby se v 1. ročníku vyučovaly dějiny pedagogiky, ve 2. ročníku všeobecné vyučování,

¹⁸² Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A8. Korespondence.

ve 3. ročníku všeobecné vychovatelství a metodika třídy elementární a ve 4. ročníku nauka o školství a školní zákonodárství. Koncem roku 1881 odstoupil z ústavu kvůli těžké nervové chorobě, která byla podle Tůmy způsobená sepsáním pedagogického slovníku „Enzyklopädisches Handbuch der Erziehungskunde“. Od roku 1882 působil Lindner na obnovené Univerzitě Karlově jako první profesor pedagogiky.

Podle Josefa Tůmy bylo období let 1874 – 1886 nazýváno dobou Lindnerovou, kdy vzdělání učitelů dosáhlo vrcholu. Gustav Adolf Lindner vedl 10 let kutnohorský ústav ku vzdělání učitelů, vychoval 2074 učitelů a mezi nimi i Josefa Tůmu. Jako na učitele na Lindnera Tůma vzpomíná takto: *„Do učebny vcházel vážným krokem, usedl za katedru, rozevřel učebnici a jasným hlasem podle ní vykládal. Svým výkladem objasňoval učební text a rozšiřoval jej. Často se při tom obracel otázkami k žákům.“*¹⁸³

3.2. Profesori kutnohorského učitelského ústavu

Spolu s Gustavem Adolfem Lindnerem působil na kutnohorském učitelském ústavu také profesor František Kalina. Josef Tůma ho vnímal jako učitele, který měl dobré historické vzdělání a byl pohotový v řečnictví. Navíc ho hodnotil jako člověka, který měl srdce i pomocnou ruku pro nemajetné kandidáty učitelství.

Dalším učitelem kutnohorského ústavu byl katecheta Partisch. Vyučoval náboženské nauky a hospodářství a podle Tůmy vyžadoval pouze pamětné učení do všech podrobností. Ačkoli církevní úřady neměly Lindnera v lásce, katecheta Partisch projevoval Lindnerovi úctu.

Hudbu a zpěv na kutnohorském ústavu vyučoval H. Strébl. Zaměřoval se především na čtvero zpěvy a sbory vydávané ve sbírce Hlahol. Tůma vzpomíná, jak v orchestrálním oddělení vyučoval i moderní hudbu, jako byla Smetanova Vltava, Dvořákovy Slovanské tance nebo Malátovy Maličkosti.

¹⁸³ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A8. Korespondence.

Dr. Vilém Kurz byl profesor přírodních věd a matematiky, navíc zaujal Tůmu tím, že byl žák M. Tyrše. Byl výborným řečníkem a ve vyučování nahrazoval kresbami pokusy ve fyzice. Nedržel se učebnic, nevyžadoval pamětné učení, ale pochopení učiva a samostatný úsudek. V matematice i fyzice dával často řešit úlohy.

Profesor K. Domin se později stal zetěm G. A. Lindnera. Vyučoval matematiku a geometrii a vyžadoval po svých žácích, mezi nimiž byl i Josef Tůma, přesné, jasné a metodicky správné odpovědi. V geometrii nebyl kresličem, takže ani jeho žáci se jimi nestali. Podle Tůmy byl přísný, ale svědomitý.

Josef Jícha byl učitelem zeměpisu. Tůma vzpomíná zejména na hořké chvíle, které kandidátům Jícha připravoval v podobě náčrtů zemí v zeměpise. Avšak díky těmto těžkostem si kandidáti látku pamatovali. Ve vyučování přísný učitel si však po hodině ochotně s žáky povídal o jejich těžkostech a potížích.

Na kutnohorském ústavu dále vyučovali Josef Klenka a Jan Laciný tělocvik. Tůma viděl jejich práci značně obtížnou, protože tělocvična ústavu nevyhovovala požadavkům.¹⁸⁴

3.3. Jan Mrazík

Další osobností, se kterou se Josef Tůma setkal a významně s ní spolupracoval, byl Lindnerův učitelský spolupracovník Jan Mrazík (1848 – 1923). Jan Mrazík od roku 1880 vydával studie psychologické a pedopsychologické v Lindnerově periodiku *Pedagogium*, zřídil a vedl od roku 1887 Odbor literární a pedagogický při Ústředním spolku jednot učitelských v Čechách, založil revue *Pedagogické rozhledy*. Později vedl Odbor literární a školský při České škole a od roku 1891 pak spolu s Josefem Úlehlou, Antonínem Janů a Josefem Černým vedl Českou školu. V roce 1892 Mrazík vedl *Dědictví Komenského* vedl také revui

¹⁸⁴ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A8. Korespondence.

Pedagogické rozhledy. Tůma v Mrazíkovi viděl člověka, který uvedl do Čech díla Darwina, Taineho, Compayréova, propagoval Tolstého, Keyovou, Deweye. Dále zavedl metodu vyučování mateřskému jazyku, a to svým dílem O vyučování jazyku mateřskému na školách obecných a měšťanských. Jan Mrazík bojoval za volnou školu a svobodnou českou školu. Josef Tůma sepsal po Mrazíkově smrti v roce 1923 krátkou vzpomínku s názvem Nad rakví Jana Mrazíka.¹⁸⁵

3.4. Antonín Janů

Antonín Janů (1852 – 1899) se zabýval učebnicemi, převážně čítankami a knihami na školách obecných. V této věci začal veřejně vystupovat v roce 1892, kdy byl pověřen posouzením nové čtyřdílné čítanky pro školy obecné. Ačkoli bylo jeho pojednání o čítankách s názvem Příspěvek k úvahám o otázce učebnic a čítanek (1893) nepochopeno, Josef Tůma s ním zcela souhlasil a z jeho odkazu čerpal při tvorbě prvouky. Janů vystupoval proti názoru, že čítanka by měla být osou veškerého vyučování a základem pro vyučování. Zastával názor, že čítanka má vycházet ze životních otázek školy obecné, měla by sloužit jako cvičebnice čtení, která obsahuje také slohové vzory přístupné dětem. Tyto dva názory se střetly v tzv. čítankové komisi, která měla posoudit nové čítanky pro školy obecné. Čítanková komise byla zřízena školním inspektorem Wenigem, který do ní povolal kromě jiných jako odborníka Antonína Janů a Josefa Kliku. Stanoviska těchto dvou odborníků na problematiku čítanek se však rozcházela. V té době zvítězilo stanovisko Josefa Kliky, který viděl v čítance vzor a osu všeho vyučování, kterou je nutno dodržovat. Janů oproti tomu shromažďoval stanoviska a názory různých pracovníků a uveřejňoval je v časopise Škola našeho venkova. V červnu 1897 Janů zformuloval své stanovisko

¹⁸⁵ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A9. Nad rakví Jana Mrazíka.

k čítankám naposledy.¹⁸⁶ Jeho názory byly uplatněny až po jeho smrti. Kromě čítanek se zabýval Antonín Janů také mluvnicí. Před svou smrtí v roce 1899 odkázal Antonín Janů své spisy Josefu Tůmovi s přáním, aby v nich spolu s Josefem Smrtkou pokračoval a dílo dokončil. V témže roce tedy Tůma začal přizpůsobovat opravené učení mluvnické pro školy dvou a trojtřídní a začal učení Janů i přednášet učitelům. Tak se Josef Tůma dostal od výkladů metody mluvních cviků Antonína Janů v prvopočátečním jazykovém učení až k prvouce, která by měla být předmětem pro rozvoj jazyka žáků.¹⁸⁷

3.5. Josef Úlehla

Dalším dlouholetým spolupracovníkem Josefa Tůmy byl Josef Úlehla (1852 – 1933). Josef Úlehla působil na Moravě, od roku 1900 vedl hnutí pokrokového moravského učitelstva do boje proti konzervativnímu směru vedenému Slaměním.¹⁸⁸ Josef Tůma se s Úlehlou sblížil prostřednictvím Dědictví Komenského a přes něj šířil pedagogické myšlenky na Moravu.¹⁸⁹ Josef Tůma se od svého přítele inspiroval zejména požadavkem samočinnosti žáků, kterou však nedováděl do extrémů. Dále stejně jako Úlehla doporučoval zvyšovat zájem o učivo vycházkami do přírody a spolupracoval s ním na návrzích na reformu výchovy u nás.

¹⁸⁶ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma V/6. Předmluva Tůmova ke spisu Antonína Janů: „*Příspěvek k otázce učebnic.*“, 1924

¹⁸⁷ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma X/A8. O „Vyučování prvouce na školách venkovských“, 1927.

¹⁸⁸ Štverák, Vladimír: *Dějiny pedagogiky II.* Praha: UK, 1991, s. 156.

¹⁸⁹ Havelka, Emanuel: Přítel Moravy. In *Josef Tůma. Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické.* Svazek XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925.

3.6. Tomáš Garrigue Masaryk

Tomáš Garrigue Masaryk (1850 – 1937) ovlivnil Josefa Tůmu zejména v jeho politické činnosti. Nejprve spolupracoval s mladočechy. Pod vlivem Masarykova díla *Česká otázka* (1895) a *Naše nynější krise* (1896) vstoupil Tůma někdy po roce 1895 do české strany pokrokové (realistické). Vedl pak politicky orientované realisty v okolí Kolína, kteří se sdružovali okolo Pokrokového klubu.¹⁹⁰

3.7. Josef Smrtka

Osobnost, která dlouhodobě spolupracovala s Josefem Tůmou a byla i u zrodu prvouky, byl Josef Smrtka (1858 – 1935). Josef Smrtka studoval na ústavu ku vzdělání učitelů v Kutné Hoře v letech 1878 – 1882, pak 3 roky řídil časopis *Vesna*, dále založil časopis *Škola našeho venkova* a vydal spis *Česká škola venkovská*. Josef Smrtka požádal v roce 1900 Josefa Tůmu, aby přispíval do časopisu *Škola našeho venkova* na téma vyučování prvouky. Název prvouka byl zaveden právě Josefem Smrtkou. Tůma zprvu odřekl, ale již v roce 1901 začala vycházet stať *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Byla označena jako odborný článek, ale vycházela na pokračování v letech 1901 – 1903 jako příloha *Školy našeho venkova*. Tento článek se později stal důvodem, proč došlo ke konfliktu mezi Josefem Tůmou a Josefem Smrtkou. Smrtka původní článek napsaný Josefem Tůmou na některých místech pozměnil. V roce 1903 Josef Tůma celou stať znovu přepracoval a vyšla kniha *Vyučování prvouce na školách venkovských*, nákladem Josefa Smrtky. V roce 1906 však Tůma usiluje o další vydání knihy, tentokrát vlastním nákladem. V této době se ozývá Josef Smrtka a činí si nárok na spoluautorství. Josef Smrtka opakovaně žádal Josefa Tůmu, aby mu zaslal svůj rukopis. Tůma však odmítl a vydal třetí vydání vlastním nákladem. Smrtka na to

¹⁹⁰ Buzek, K. Hrst vzpomínek. In *Josef Tůma: Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám: Časové otázky a rozpravy pedagogické*. Sv. XXXII. Praha: Knihovna Muzea J. A. Komenského v Praze: Dědictví Komenského, 1925.

reagoval odvoláním se na autorský zákon a chtěl 40% z výtěžku.¹⁹¹ I nadále však Josef Tůma s Josefem Smrtkou spolupracoval.

3.8. Josef Černý

Dalším spolupracovníkem Tůmy byl Josef Černý (1863 – 1959). Černý chápal pedagogiku jako vědu filozofickou, která se kromě biologie a psychologie opírá především o etiku.¹⁹² Tůma oceňoval zejména nedoceněnou knihu Černého *Snahy a práce učitele* (1904), kde Josef Černý popisuje osobnost učitele především jako člověka mravného. Toho dosáhne tak, že každý učitel začne od sebe, bude se chovat mravně, bude vzdělávat nejprve sebe a zaměstnávat také sebe. Nejprve každý učitel musí pracovat pro sebe, aby později mohl pracovat pro jiné. Josef Černý tuto práci spatřoval zejména v řádném vzdělání učitelů, které by mělo obsahovat bohaté vědomosti a na základě vědomostí správný úsudek, dále schopnost pozorovat, vnímat a chápat svět a zároveň na svět zase působit. Kromě vzdělání požadoval Černý také mravnost, která se měla skládat ze svědomí, z ušlechtilých činů vedených spravedlností a ze schopnosti ocenit krásné. Učitel by měl být osobností s harmonicky vyváženou stránkou rozumovou a mravní, což by měl dokazovat usilovnou, plánovitou a pravidelnou prací. Zároveň Černý žádá vědecké vzdělání pro učitele, které by vedlo k jednotnému názoru na svět. Základem by byly vědy přírodní s vědami pomocnými, fyziologie, psychologie, sociologie, estetika, etika. Učitelé s ním nesouhlasili, vytýkali mu zejména přílišné množství kateder na učitelské akademii a nadměru filozofického vzdělání pro učitele. Josef Tůma s ním ale souhlasil, zejména s jeho požadavkem, aby na akademii studovali i profesori škol středních a odborných. Tím by se dosáhlo stejného pedagogicko – filozofického základu pro všechny učitele, rozdíl v kvalifikaci by se pak mohl projevit v doplňujících zkouškách pro různé

¹⁹¹ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XVII/60i. Korespondence.

¹⁹² Cipro, M. *Slovník pedagogů*. Praha: Miroslav Cipro, 2000, s. 97. ISBN 80-238-6334-7.

druhy škol. Zároveň Josef Tůma souhlasil i s požadavkem dalšího sebevzdělávání učitelů, které se mělo stát povinností k sobě samému pro každého učitele.¹⁹³

3.9. František Krejčí

František Krejčí (1858 – 1934) byl jedním z prvních vysokoškolských profesorů, kteří udávali nové směry v sebevzdělávací práci učitelů. Pořádal univerzitní prázdninové kurzy, spolkové přednášky, vydal šestidílnou Psychologii (1902 – 1926). Požadoval pedagogickou vědu založenou na empirii a nezávislou na náboženství a filozofii. Pro učitele jsou však podle něj důležité pouze všeobecné zásady, které se dají přizpůsobovat poměrům ve škole a individualitě žáka. I přesto požadoval akademické vzdělání pro učitele, zejména didaktika by měla být založena na vědeckém základě, a to na psychologii. V případech, kdy takový základ není možný, doporučoval didaktický pokus.¹⁹⁴ Tím se Krejčí přibližoval experimentální pedagogice. Josef Tůma vedl s touto pedagogickou osobností korespondenci pouze formální.

3.10. Jaroslav Petr

Výraznou osobností, se kterou Tůma spolupracoval, byl Jaroslav Petr. Byl řídicím učitelem v Nízké Srbské u Machova. Spolupracoval s Josefem Černým a Janem Mrazíkem, přispíval do časopisu Škola našeho venkova, pomáhal sdružení Dědictví Komenského. Vydával knihy a spisy pro mládež, psal úvodníky v časopise Český učitel. Josef Tůma od něj čerpal především při tvorbě své čítanky. Petr vyžadoval, aby díla

¹⁹³ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A2. Korespondence.

¹⁹⁴ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A7. Korespondence.

pro mládež byla psána z pohnutek uměleckých, nikoli pedagogických. Jaroslav Petr byl také uměleckým kritikem pro mládež.¹⁹⁵

3.11. Josef Kožíšek

Josef Kožíšek (1861 – 1933) patřil mezi dlouhodobé spolupracovníky Josefa Tůmy. Byl především básníkem pro mládež, dále organizačním pracovníkem a didaktikem. Básnit pro mládež začal, když v roce 1882 pozoroval v Třeboradicích žáky, jak si hrají a používají při tom říkadla. První jeho sbírka byla vydána v Sokolově pod názvem Jarý věk. Byl podle Tůmy klasikem pro mládež. Vyžadoval opravu prvopočátečního čtení, proto vydal roku 1913 tzv. Čítanku maličkých s názvem Poupata. Jako pokračování Poupat vyšla sedmidílná čítanka českého dítěte venkovského s názvem Ráno. Na této čítance spolupracoval s J. Kožíškem i Josef Tůma.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A13. Korespondence.

¹⁹⁶ Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze: S 290 – Josef Tůma XI/A15. Korespondence.

Závěr

Josef Tůma byl pedagog, osvětový pracovník a po vzniku ČSR i ministerský úředník na ministerstvu školství a národní osvěty. Byl žákem Gustava Adolfa Lindnera a spolupracoval s mnoha význačnými pedagogickými osobnostmi ve své době. Prostřednictvím učitelských spolků a jednot se angažoval ve vydavatelské činnosti pedagogické literatury.

Středem zájmu Josefa Tůmy se stalo vyučování reáliím v elementárních třídách. Jako učitel na venkovské škole i jako otec tří dětí měl Josef Tůma možnost pozorovat přirozený život dětí na venkově. Veden snahou zkvalitnit vyučování reáliím v elementárních třídách vytvořil na základě studia literatury a svého pozorování dílo Vyučování prvouce na školách venkovských. Dílo se rychle ujalo mezi učiteli a dočkalo se devíti vydání. Ještě dnes můžeme ve výuce prvouky nalézt řadu prvků, které do praxe zaváděl Josef Tůma. Jde zejména o samotný název prvouka nebo dělení učiva podle ročních období. Významně se Josef Tůma zapsal také jako referent při tvorbě osnov pro obecné školy v roce 1927.

Josef Tůma vždy vycházel z myšlenek známých pedagogických osobností v historii i z novodobé pedagogické literatury. Snažil se nejen hodnotit dostupnou literaturu, ale hledal i příčiny pro některé pedagogické neúspěchy. Jeho závěry však nebyly vždy zcela přesné.

Hlavním přínosem Josefa Tůmy pro českou pedagogiku bylo rozpracování didaktiky prvouky. Jeho dílo oslovilo řadu pedagogů, ale mělo i své odpůrce. Aby mohly být nalezeny všechny souvislosti mezi vznikající prvoukou v době působení Josefa Tůmy a dnešním učebním předmětem prvouka, bude nutné odhalit další detaily z historie tohoto předmětu.

Resumé

Diplomová práce pojednává o životě a díle Josefa Tůmy (1865 – 1933). Jejím cílem je přiblížit osobnost venkovského učitele Josefa Tůmy, který působil v kolínském okrese a později v Praze.

První kapitola se zabývá osobním životem J. Tůmy, jeho studiem na učitelském ústavu v Kutné Hoře a následnou prací na obecných školách v okolí Kolína. Věnuje se spolupráci Josefa Tůmy s pedagogickými spolky a jeho působení na ministerstvu školství a národní osvěty po vzniku Československé republiky.

Druhá kapitola přibližuje dílo Josefa Tůmy, který se zabýval především prvoukou. Nejznámějším dílem je Vyučování prvouce na školách venkovských, ale nelze pominout ani méně známé publikace nebo přípravu osnov pro obecné školy.

Poslední kapitolu tvoří významné pedagogické osobnosti, které vstupovaly do života J. Tůmy.

Summary

The diploma work disserts upon life and work of Josef Tuma (1865 – 1933). Its' object to describe the personage of country teacher Josef Tuma who operated in provincial of Kolin and later in Prague.

The first chapter addresses personal life of J. Tuma, his study at teacher's institute in Kutna Hora and successive jobs at general schools in surroundings of Kolin. Further it is dedicated to the cooperation Josef Tuma with pedagogical associations and his work at Ministry of Education after formation of Czechoslovak republic.

The second chapter is disserts upon the work of Josef Tuma who was engaged above all in "prvouka". His most known writing is "*Vyučování prvouce na školách venkovských*", but we can't leave out less known books or his preparation of programme for general schools.

The last chapter contains meaningful pedagogical personages which influenced the life of J. Tuma.

Prameny a literatura

1. Knižní a časopisecká literatura

- 1) Cach, J. a kol. *Výchova a vzdělání v českých dějinách II*. Praha: SPN, 1989.
- 2) Cipro, M. *Slovník pedagogů*. Praha: Miroslav Cipro, 2000, s. 97. ISBN 80-238-6334-7.
- 3) *Časové otázky a rozpravy pedagogické: Josef Tůma. Sborník vzpomínek k jeho šedesátým narozeninám*. Praha: Dědictví Komenského, 1925. Svazek XXXII.
- 4) *Česká škola*, roč. I – XIII.
- 5) *Kolínsko a Kouřimsko, díl 1., Poměry přírodní*. Kolín: nákladem učitelstva školního okresu kolínského, 1933.
- 6) Kožíšek, J.; Tůma, J. *Ráno – čítanka pro druhý školní rok obecných škol*. Praha: Česká grafická akciová společnost „Unie“, 1919.
- 7) Mleziva, Š.; Kuča, K. *Historický lexikon městysů a měst*. Praha: Baset, 2006.
- 8) *Pedagogické rozhledy*, 1903, roč. XVI.
- 9) Podroužek, L. *Úvod do didaktiky prvouky a přírodovědy pro primární školu*. Dobrá Voda: vydavatelství Aleš Čeněk, 2003.
- 10) *Práce muzea v Kolíně. Řada společenskovední VI*. Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1996.
- 11) *Prvouka. Učební osnovy pro 1. až 3. ročník. Vzdělávací program Základní škola*. Praha: Nakladatelství Fortuna, 1996.
- 12) *Republikánská Půjčka práce*, 1933, 4. týden, č. 4.
- 13) Skalková, J. *Obecná didaktika*. Praha: ISV, 1999, s. 81. ISBN 80-85866-33-1.
- 14) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1892, roč. I, č. 1.
- 15) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1893, roč. II, č. 3.

- 16) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1894, roč. III, č. 6.
- 17) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 2.
- 18) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 3.
- 19) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 4.
- 20) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 5.
- 21) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1895, roč. IV, č. 4.
- 22) *Školský věstník učitelské jednoty Komenský v Kolíně*, 1898, roč. VII, č.4.
- 23) Štverák, V. *Dějiny pedagogiky II*. Praha: UK, 1991.
- 24) Tůma, J. *Modelování na venkovské škole málotřídní*. Praha: nákladem vlastním, 1908.
- 25) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Velká Černá – Borohrádek: nákladem J. Smrtky, 1904.
- 26) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Radovesnice u Kolína: nákladem vlastním, 1906.
- 27) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Radovesnice u Kolína: nákladem vlastním, 1907.
- 28) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Česká grafická unie a. s., 1920.
- 29) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Česká grafická unie a. s., 1922.
- 30) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Česká grafická unie a. s., 1928.
- 31) Tůma, J. *Vyučování prvouce na školách venkovských*. Praha: Česká grafická unie a. s., 1933.
- 32) Váňová, R. *Vývoj počátečního školství v českých zemích*. Praha: SPN, 1986.

- 33) Váňová, R. *Československé školství ve 30. letech (příhodovská reforma)*. Praha: UK, 1995.
- 34) Váňová, R; Rýdl, K;Valenta, J. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1.svazek*. Praha: UK, 1992. ISBN 80-7066-607-2.
- 35) *Věcné nauky. Cyklus přednášek*. Brno: Nákladem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1927.
- 36) *Vynesení ministerstva školství a národní osvěty, ze dne 00. října 1928, číslo 63.492-28-I, jímž se upravují normální učebné osnovy pro školy obecné (l'udové)*.

2. Archiv Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze

- 1) S 290 – Josef Tůma II/2. Německý zprošřovací výměř.
- 2) S 290 – Josef Tůma III/2. Vysvědčení z II.ročníku, 1882.
- 3) S 290 – Josef Tůma III/3. Vysvědčení o způsobilosti.
- 4) S 290 – Josef Tůma III/4. Poznámkový sešit Včelka.
- 5) S 290 - Josef Tůma IV/1. Osobní výkaz.
- 6) S 290 – Josef Tůma V / 6. Předmluva Tůmova ku spisu Antonína Janů, 1924.
- 7) S 290 – Josef Tůma V/7. Osnování učiva mluvnického a pravopisného ve 2. a 3. roce školním.
- 8) S 290 – Josef Tůma V/8. Vyučování jazykové ve škole elementární.
- 9) S 290 – Josef Tůma V / 9. Rukopisné poznámky.
- 10) S 290 – Josef Tůma V/10. Teorie mluvnické na dolním stupni školy obecné, 1900.
- 11) S 290 – Josef Tůma V/14. Jak usnadniti a zjednodušiti učivo mluvnické na dolním stupni.
- 12) S 290 – Josef Tůma V/17. Psychologie čtení.
- 13) S 290 – Josef Tůma V/18. Čítanka Ráno.
- 14) S 290 – Josef Tůma V/21. Kreslení.

- 15) S 290 – Josef Tůma V/22. O kreslení na dolním stupni škol málotřídních, 1907.
- 16) S 290 – Josef Tůma V / 29. Vyučování vlastivědě, 1921.
- 17) S 290 – Josef Tůma V / 30. Občanská nauka a výchova, 1924.
- 18) S 290 – Josef Tůma IX/B5. Výzkum řeči dětské na školách venkovských.
- 19) S 290 – Josef Tůma IXB/6. Návrh obrazů k prvouce, 1903.
- 20) S 290 – Josef Tůma X/A8. O vyučování prvouce na školách venkovských, 1927.
- 21) S 290 – Josef Tůma XI/A2. Korespondence.
- 22) S 290 – Josef Tůma XI/A7. Korespondence.
- 23) S 290 – Josef Tůma XI/A8. Korespondence.
- 24) S 290 – Josef Tůma XI/A9. Nad rakví Jana Mrazíka.
- 25) S 290 – Josef Tůma XI/A13. Korespondence.
- 26) S 290 – Josef Tůma XI/A15. Korespondence.
- 27) S 290 – Josef Tůma XV/1. Korespondence.
- 28) S 290 – Josef Tůma XVII/60i. Korespondence.
- 29) S 290 – Josef Tůma XXI/2. Korespondence.
- 30) S 290 – Josef Tůma XXI/3. Korespondence.
- 31) S 290 – Josef Tůma. Pochvala 1912.
- 32) S 290 – Josef Tůma. Pochvalné uznání.
- 33) S 290 – Josef Tůma. Pochvalné uznání 1891.
- 34) S 290 – Josef Tůma. Pochvalné uznání 1918.
- 35) S 290 – Josef Tůma. Votum k I. Návrhu učebních osnov.

3. Okresní archiv v Kolíně

- 1) Fond Okresního úřadu Kolín: Kronika obecné školy v Kolíně na Štítařích od 1893/94 do 1951.
- 2) Fond Okresního úřadu Kolín: 1234. Sčítací operáty ze sčítání lidu z roku 1900.
- 3) Fond okresního úřadu Kolín: 58.-XVIII. Školní kronika Červený Hrádek od 1891/92 do 1935/36.

4. Státní oblastní archiv v Praze

- 1) Státní oblastní archiv Praha: Kniha zemřelých okr. Kolín, Štítary.
- 2) Státní oblastní archiv Praha: Výpis z přihlašovací karty J. Tůmy v Praze, 1918.

Souhlasím s půjčováním diplomové práce.

.....

podpis